

troploin #6

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΕ ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ

// μετάφραση: coghnoti [at] gmail [.] com
coghnoti.wordpress.com //

*Είναι πολύ δύσκολο να εξαναγκάσεις σε υπακοή
αυτόν που δεν επιθυμεί να εξουσιάζει.
Ζ. Ζ. Ρουσώ*

Καμιά κριτική πέρα από αυτό το σημείο

Κάθε κριτική της δημοκρατίας εγείρει υποψίες, κάτι που ισχύει ακόμα περισσότερο όταν αυτή η κριτική γίνεται από εκείνους που επιθυμούν έναν κόσμο χωρίς κεφάλαιο και μισθωτή εργασία, χωρίς τάξεις, χωρίς Κράτος.

Αν και η κοινή γνώμη αντιπαθεί, εντούτοις κατανοεί αυτούς που αποδοκιμάζουν τη δημοκρατία από μια αντιδραστική ή ελιτίστικη σκοπιά. Κάποιος που αρνείται την ικανότητα του μέσου ανθρώπου να οργανώνει και να επιτελεί τις λειτουργίες που έχουν να κάνουν με τη ζωή του, λογικά θα είναι και ενάντιος στη δημοκρατία. Όμως εκείνος που πιστεύει με θέρμη σε αυτή τη δυνατότητα, και *παρταύτα* θεωρεί ότι η δημοκρατία δεν προσφέρεται για την ανθρώπινη χειραφέτηση, είναι καταδικασμένος να καταλήξει στον κάλαθο των αχρήστων της θεωρίας. Στην καλύτερη περίπτωση, αποδοκιμάζεται ως ηλίθιος: στη χειρότερη, κερδίζει τη φήμη ενός διεστραμμένου νου, που θα καταλήξει να στέκεται στο πλευρό των κύριων εχθρών της δημοκρατίας: των φασιστών.

Πράγματι, αν "η χειραφέτηση της εργατικής τάξης πρέπει να κατακτηθεί από την ίδια την εργατική τάξη", φαντάζει προφανές ότι για να αυτοχειραφετηθούν, πρέπει οι εκμεταλλεόμενοι να καταργήσουν τις δομές εξουσίας που τους κρατούν υποδουλωμένους, και άρα να δημιουργήσουν τα δικά τους όργανα διαβούλευσης και λήψης αποφάσεων. Η άσκηση της συλλογικής ελευθερίας, αυτό δεν είναι το νόημα της δημοκρατίας...; Αυτή η υπόθεση έχει το προτέρημα της απλότητας: Τι καλύτερος τρόπος για να αλλάξουμε τον κόσμο και να ζήσουμε την καλύτερη δυνατή ζωή, από το να θεμελιώσουμε αυτή τη ζωή σε θεσμούς που θα παρέχουν τη μέγιστη ελευθερία λόγου και λήψης αποφάσεων στον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ανθρώπων; Εκτός αυτού, κάθε φορά που οι μάζες των εξουσιαζόμενων αγωνίζονται, ανακηρύσσουν συνήθως τη βούλησή τους να εγκαθιδρύσουν την αυθεντική δημοκρατία που μέχρι τότε τους έλειπε.

Για όλους αυτούς τους λόγους, η κριτική της δημοκρατίας μοιάζει μια χαμένη ή ξεχασμένη μάχη.

Η καρδιά του ζητήματος

Η δημοκρατία αξιώνει ότι είναι ο δυσκολότερος επιτεύξιμος στόχος, και ταυτόχρονα ο πιο ζωτικός, το ιδανικό που επιθυμούν όλοι οι άνθρωποι: είναι η θεωρία και η πρακτική της συλλογικής ελευθερίας. Η δημοκρατία εξισώνεται με την οργάνωση της κοινωνικής ζωής

μέσω συλλογικών αποφάσεων, για τη λήψη των οποίων λαμβάνονται υπόψη οι ανάγκες και οι επιθυμίες όλων στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό.

Όμως αυτό το ιδανικό έχει ακόμη την αξίωση ότι για να είναι κάτι παραπάνω από ένα ιδανικό, η διαδικασία συλλογικής λήψης αποφάσεων οφείλει να λαμβάνει χώρα σε συνθήκες *ισότητας* όλων. Η απλή πολιτική ισότητα παρέχει σε κάθε πολίτη *δικαίωματα*, όχι όμως και πραγματικές *εξουσίες*: η πραγματική δημοκρατία συνεπάγεται την ύπαρξη κοινωνικο-οικονομικής ισότητας, στην οποία δε θα υπάρχουν πια πλούσιοι και φτωχοί, αφέντες και δούλοι, εργοδότες και υπάλληλοι. Έτσι, μια ολική αναδιοργάνωση και δίκαιη μοιρασιά του πλούτου θα μας καταστήσει ικανούς να έχουμε ένα δίκαιο μερίδιο στη λήψη αποφάσεων τόσο στα σημαντικά ζητήματα, όσο και στα ζητήματα μικρότερης σημασίας. Θα έχουμε μια δημοκρατία όχι απλώς τυπική, αλλά πραγματική.

Κάπου εδώ σκοντάφτουμε σε ένα λογικό σφάλμα.

Το "μοιράζεσθαι" είναι μια βασική και στοιχειώδης ανθρώπινη ιδιότητα, όμως κανείς δεν περιμένει σοβαρά ότι μπορεί να λύσει το κοινωνικό ζήτημα. Στη καλύτερη περίπτωση, μπορεί να το ανακουφίσει. Ουδείς ηθικολόγος ή προφήτης κατάφερε ποτέ να πείσει τους πλούσιους και τους ισχυρούς να μοιράσουν τον πλούτο και την εξουσία τους δίκαια σε όλους. Έχουμε λοιπόν κάθε δικαίωμα να θέσουμε το ερώτημα: από πού θα έρθει αυτή η κοινωνική (και όχι απλώς πολιτική) "δικαιοσύνη"; Η δημοκρατία δε μπορεί να το κατορθώσει μόνη της. Η επονομαζόμενη "πραγματική" δημοκρατία πάσχει από έλλειμμα πραγματικότητας.

Η δημοκρατία είναι μια αντίφαση: προσποιείται ότι παρέχει και εγγυάται κάτι το ουσιώδες, που όμως αναπόφευκτα της διαφεύγει.

Παρ' όλα αυτά, ενώ ο περισσότερος κόσμος θα είχε πολλά να πει για τα ελαττώματα και τις αδυναμίες της δημοκρατίας, πολλοί λίγοι είναι πρόθυμοι να συζητήσουν τη φύση της, διότι η δημοκρατία φαίνεται να αποτελεί το καλύτερο πλαίσιο για την ανθρώπινη χειραφέτηση, και ο μόνος δρόμος για την επίτευξή της. Κάθε αντίσταση στην εκμετάλλευση, και κάθε απόπειρα δημιουργίας ενός κόσμου δίχως εκμετάλλευση, έρχεται αντιμέτωπη με την σκληρή πραγματικότητα του ελέγχου των εκμεταλλευτών επί των εκμεταλλευόμενων. Ο ατέλειωτος αγώνας ενάντια στον *εργοστασιακό δεσποτισμό*, ενάντια στην εξουσία του αφεντικού στο επίπεδο της παραγωγής αλλά και έξω από το εργοστάσιο, αλλά και ο αγώνας της βάσης για τον έλεγχο της απεργίας, πηγαίνουν παραπέρα από μια σκέτη άρνηση εξάρτησης από το αφεντικό, τον τοπικό πολιτικό, ή ακόμα και τον αρχισυνδικαλιστή ή τον κομματικό αρχηγό. Αυτό το αρνητικό έχει τη θετική του διάσταση. Είναι το πρώτο βήμα για τη σύναψη άμεσων και μη ανταγωνιστικών σχέσεων, οι οποίες συνεπάγονται καινούργιους τρόπους συνειδήσεως, συζήτησης και λήψης αποφάσεων. Κανένα κοινωνικό κίνημα, μεγάλο ή μικρό, δε μπορεί να αποφύγει το ερώτημα: *Ποιος έχει την εξουσία*; Αλλιώς, δίχως διαδικασίες και δομές διαφορετικές από τις από-τα-πάνω, οι "κατώτερες τάξεις" θα θεωρούνται αιωνίως κατώτερες. Είτε μιλάμε για *κομμούνα*, *επιτροπή*, *συλλογικότητα*, *σοβιέτ*, *συμβούλιο*, είτε απλώς για *γενική συνέλευση*, κάθε συμμετέχων σε αυτά τα σώματα πραγματώνει τόσο την ατομική του ελευθερία όσο και την συλλογική του ύπαρξη. Η ελευθερία και η αδελφότητα βιώνονται μέσω πράξεων.

Τώρα, οι μορφές αυτές δημιουργούν το κίνημα ή απλά του δίνουν έκφραση και δομή;

Δεν έχει νόημα να απορρίψουμε το ερώτημα λέγοντας ότι κάνουν και τα δύο...

...διότι η φύση της δημοκρατίας είναι να μεταχειρίζεται τη διαβούλευση και την απόφαση όχι σαν αυτό που είναι, ένα κομμάτι της κοινωνικής ζωής (και άρα κομμάτι κάθε θετικής αλλαγής), αλλά σαν την πρωταρχική συνθήκη της κοινωνικής ζωής (και άρα πρωταρχική συνθήκη κάθε θετικής αλλαγής). Με αυτό το ζήτημα θα ασχοληθούμε.

Παρακάτω θα δείξουμε ακόμη πως ένας επιπλέον λόγος που το εκτυφλωτικό φως της δημοκρατίας είναι τόσο ελκυστικά απατηλό, είναι ότι η ίδια η λέξη "δημοκρατία" είναι συγχυσμένη και προκάλει σύγχυση.

Πρώτα όμως ας κάνουμε μια μικρή ιστορική αναδρομή, για να δούμε σε τι διαφέρει η δική μας κριτική από τις άλλες.

Η παραδοσιακή ή αντιδραστική κριτική

Παρά τις διαφορές τους, αντίπαλοι της Γαλλικής Επανάστασης όπως ο Μπουρκ¹, ύστεροι μοναρχικοί όπως ο Σ. Μωρράς², και γερμανοί στοχαστές της *Συντηρητικής Επανάστασης* του 20ου αι., μοιράζονταν μια αποστροφή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, καθώς όλοι τους απέρριπταν την ιδέα της καθολικότητας του ανθρώπινου είδους. "Καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής μου, συναντώ Γάλλους, Ιταλούς, Ρώσους κτλ.· όσο για τον Άνθρωπο, πρέπει να εξομολογηθώ ότι δεν τον συνάντησα ποτέ μου (...)" (Ζ. ντε Μαιστρ³, 1796). Προτιμούν την υποτιθέμενα πραγματική αφαίρεση του εδάφους, του έθνους, του λαού, του *Volk*, της ιθαγένειας, κτλ., από την προφανώς αφηρημένη αφαίρεση του σύγχρονου ψηφοφόρου-πολίτη. Σύμφωνα με αυτούς, τα ανθρώπινα όντα μπορούν να είναι "αδέλφια" μόνον εφόσον ανήκουν σε μια συγκεκριμένη ομάδα ή έχουν μια συγκεκριμένη καταγωγή. Αυτή η ομάδα μπορεί να είναι και η (γερμανική) εργασία όπως στο *Ο Εργάτης* του Ε. Γιούνγκερ⁴ (1932) όμως ακόμα κι έτσι δεν παύει να είναι περιορισμένη. Ο κομμουνισμός, αντίθετα, είναι η δυνατότητα του καθολικού.

Η κριτική μας έχει σαν στόχο το Κράτος, δημοκρατικό ή δικτατορικό. Η αντιδραστική κριτική έχει σαν στόχο το δημοκρατικό Κράτος. Ο φασισμός μισεί θανάσιμα τη δημοκρατία. Όταν έρχεται στην εξουσία καταργεί τον πολιτικό ανταγωνισμό, όμως αυτό που μισεί στο δημοκρατικό σύστημα είναι οι κοινοβουλευτικές διαδικασίες, όχι οι κρατικοί θεσμοί που οι φασίστες ξέρουν πώς να μαγεύουν, να κατακτούν, να καταλαμβάνουν και να ενισχύουν, οδηγώντας έτσι στο άκρον άωτο δυναμικές που ενυπάρχουν σε κάθε κοινοβουλευτικό καθεστώς.

Ο κομμουνισμός αντιτίθεται στη δημοκρατία επειδή είναι αντικρατικός. Ο μόνος λόγος που ο φασισμός αντιτίθεται στη δημοκρατία είναι επειδή είναι υπέρ του Κράτους. Αντιμαχόμαστε τη δημοκρατία ως μορφή του Κράτους, ενώ οι αντιδραστικοί την αντιμάχονται επειδή βλέπουν σ' αυτήν μια πολιτική μορφή που είναι πολύ αδύναμη για να υπερασπιστεί το Κράτος. Ο Μουσολίνι και ο Χίτλερ κατέστρεψαν τον κοινοβουλευτισμό ούτως ώστε να δημιουργήσουν μια πανίσχυρη κεντρική εκτελεστική και διαχειριστική εξουσία. Οι κομμουνιστές χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν τον κοινοβουλευτισμό σαν μια από τις μορφές (μια καθόλου αδύναμη μορφή) της διακυβέρνησης και καταστολής. Η αντίδραση αποκηρύσσει την ελεύθερη βούληση και τον αστικό ατομικισμό και τους αντικαθιστά με (παλιές ή νέες) μορφές τυραννικής εξουσίας ενώ η κομμουνιστική προοπτική στοχεύει στην πραγμάτωση της επιθυμίας του ατόμου για μια ελευθερία προσωπική, που ταυτόχρονα να βιώνεται από κοινού με τους άλλους.

[Όλες οι υποσημειώσεις είναι της μετάφρασης. Το αγγλικό κείμενο βρίσκεται στην ιστοσελίδα <http://troploin0.free.fr>. Το troploin είναι μια περιοδική έκδοση των Ζιλ Ντωβέ (Gilles Dauvé) και Καρλ Νεζίκ (Karl Nesic)]

¹ Edmund Burke (1729-1797). Συντηρητικός πολιτικός και θεωρητικός αγγλοϊρλανδικής καταγωγής.

² Charles Maurras (1868-1952). Γάλλος συγγραφέας, ποιητής και κριτικός. Ήταν ο ηγέτης και ο κύριος στοχαστής του αντιδραστικού σχηματισμού *Action Française*, ενός φιλομοναρχικού, αντικοινοβουλευτικού και εθνικιστικού κινήματος που ιδρύθηκε το 1898 με το ξέσπασμα της υπόθεσης Ντρέιφους, και έδρασε κυρίως κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου.

³ Joseph de Maistre (1753-1821). Γάλλος δικηγόρος, διπλωμάτης και συγγραφέας. Ήταν υπέρμαχος της επαναφοράς της απόλυτης μοναρχίας.

⁴ Ernst Jünger (1895-1998). Γερμανός συγγραφέας. Θεωρείται ως ένας από τους πρωτεργάτες της 'Συντηρητικής Επανάστασης', ενός αντιδραστικού και λαϊκιστικού κινήματος που αναπτύχθηκε στη Γερμανία μετά το τέλος του 1^{ου} παγκόσμιου πολέμου. Το αναφερόμενο έργο φέρει τον τίτλο *Der Arbeiter, Herrschaft und Gestalt*.

Η κριτική του Νίτσε

Για τα μάτια του Νίτσε, η κοινωνία που οι αφέντες εξουσίαζαν τους σκλάβους έχει αντικατασταθεί από την κοινωνία του μέσου ανθρώπου, του ανθρώπου της μάζας, όπου υπάρχουν μόνο σκλάβοι. Ο συγγραφέας του Ζαρατούστρα ήταν υπέρ μιας νέας αριστοκρατίας, η οποία δε θα βασιζόταν στην καταγωγή, το χρήμα ή (όπως θα ήθελε η ναζιστική ερμηνεία) την εξουσία ή ακόμα λιγότερο τη ράτσα, αλλά στο ελεύθερο πνεύμα που δεν φοβάται την απομόνωση. Ο Νίτσε ήταν εκθρικός προς τον σοσιαλισμό (έβλεπε κάθε κολλεκτιβισμό σαν έναν τύπο αγελαίας ύπαρξης), και προς τον αναρχισμό ("αυτόνομο κοπάδι", τον χαρακτηρίζει στο *Πέραν του Καλού και του Κακού*) ακριβώς επειδή θα ήθελε να δει τον καθένα από εμάς να υψώνεται πάνω από τον εαυτό του και το "κοπάδι".

Όσο μας αφορά εδώ, το ελάττωμα στην οπτική του Νίτσε δε βρίσκεται στον αναντίρρητο ελιτισμό του (από αυτήν την άποψη, το Τρίτο Ράιχ δε διαστρέβλωσε και πολύ τα γραπτά του). Πιο απλά, πρόκειται μια λύση που δεν είναι ούτε ιστορική ούτε πολιτική, αλλά μυθική και ποιητική, και η οποία μπορεί να έχει νόημα και αξία μόνο σαν ηθική ενός καλλιτέχνη. Η νιτσεϊκή πολιτική δε γίνεται να επαναφομοιωθεί, διότι δεν υπάρχει. Ο Νίτσε δεν ασχολείται με το κοινωνικό ζήτημα. Η ηθική του μπορεί να βιωθεί μόνο από το άτομο, με το ρίσκο της τρέλας, όπως συνέβη και στον ίδιο το φιλόσοφο.

Η ατομικιστική κριτική

Το δημοκρατικό σύστημα κατηγορείται συχνά ότι συντρίβει το άτομο κάτω από τη συλλογικότητα. Ο δανδής και ποιητής Σαρλ Μπωντλαίρ (1821-67) έγραψε: "Δεν υπάρχει τίποτα πιο γελοίο από το να ψάχνεις την αλήθεια στους αριθμούς (...). Η κάλπη είναι δεν είναι παρά ο δρόμος για τη δημιουργία της αστυνομίας". Και στον 20ο αιώνα ο Καρλ Κράους⁵: "Η δημοκρατία είναι το δικαίωμα του καθενός να είναι σκλάβος όλων".

Όποια ίχνη αλήθειας κι αν υπάρχουν σ'αυτές τις αντιλήψεις, οι υπέρμαχοι της δημοκρατίας έχουν έτοιμη την απάντηση. Δεν αρνούνται την πίεση που ασκεί η δημοκρατία στο άτομο. Απαντούν πως το δημοκρατικό σύστημα παρέχει στον καθένα μεγαλύτερο χώρο για την ελευθερία του από το αν είχε κλειδωθεί μέσα στην ατομικότητά του, ή από το αν έπρεπε να ζήσει σε μια απρόβλεπτη συνάντηση μεμονωμένων ατόμων.

Κάποιοι ατομικιστές είναι περισσότερο κοινωνικοί από άλλους. Προτάσσουν το συνεταιρισμό των ελεύθερα συναινούντων ατόμων. Πρόκειται ακριβώς για μια παραλλαγή του δημοκρατικού συμβολαίου, ενδεχομένως την πιο προοδευτική.

Αδιαφορώντας για τη δημοκρατία

Πριν το 1848, πολλά κομμάτια του σοσιαλιστικού κινήματος δεν περίμεναν τίποτα από τη δημοκρατία, επειδή τοποθετούνταν εκτός πολιτικής. Παρά τις διαμάχες τους, αυτές οι σχολές σκέψης συμφωνούσαν στη γενίκευση των συνεταιρισμών ως αντίδοτο στον "διαχωρισμό" [dissociation] (Π. Λερού⁶) ο οποίος προέκυπτε από το θρίαμβο της βιομηχανίας και του χρήματος. Ήταν αρκετό να συνδυαστούν τα πάθη (Φουριέ), τα δημιουργικά πνεύματα και οι παραγωγικές ικανότητες (Σαιν-Σιμόν), ή οι αμοιβαίοι δεσμοί (Προυντόν). Αντίθετα με τους νεοπαμπεφικούς που κληρονόμησαν την εμπειρία του Μπαμπέφ προτάσσοντας την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας μέσω οργανωμένης μαζικής βίας, όλοι οι προαναφερθέντες στοχαστές πίστευαν στην ανωτερότητα των ηθικών αξιών: η γέννηση του νέου κόσμου ήταν περισσότερο ζήτημα ηθικών ενορμήσεων παρά αναγκαιότητας. Κάποιοι μάλιστα ήλπιζαν ότι ο

⁵ Karl Kraus (1874-1936). Δημοσιογράφος και σατυρικός συγγραφέας αυστριακής καταγωγής.

⁶ Pierre Leroux (1797-1881). Γάλλος σαινσιμονιστής ουτοπικός σοσιαλιστής. Θεωρείται ως αυτός που εισήγαγε τον όρο "σοσιαλισμός" στην πολιτική ορολογία.

σοσιαλισμός θα μπορούσε να ιδρυθεί (βασικά να χρηματοδοτηθεί) από γενναιόδωρους πεφωτισμένους αστούς, αρχικά σε μικρή κλίμακα, και να αναπτυχθεί σταδιακά, καθώς το σύνολο της κοινωνίας θα ακολουθούσε το παράδειγμά του, με την πολιτική εξουσία να παίζει μικρό ή και καθόλου ρόλο στην όλη διαδικασία: οπότε δεν υπήρχε ανάγκη για επανάσταση.

Αυτό δεν είναι ούτε κριτική της πολιτικής, ούτε κριτική της δημοκρατίας.

Η κομμουνιστική προοπτική δεν είναι απολίτικη, είναι ενάντια στην πολιτική.

Η κριτική του επαναστατικού συνδικαλισμού: παρακάμπτοντας τη δημοκρατία

Παρά το ότι μπορεί να φαίνεται μόνο ιστορικού ενδιαφέροντος, αυτή η κριτική έχει ακόμα ισχύ, αν και φυσικά με διαφορετικό τρόπο από το 1910. Η ιδέα της απορρόφησης της πολιτικής μέσα στην οικονομία, δηλ. η ιδέα της ύπαρξης μιας *άμεσα κοινωνικής* δημοκρατίας αναδύεται ακόμα μια φορά στην σύγχρονη ουτοπία μιας σε τέτοιο βαθμό γενικευμένης κατάληψης της τοπικής εξουσίας που θα αφαιρούσε κάθε υπόσταση από την κεντρική πολιτική εξουσία (Κράτος), και επομένως θα μας απάλλαζε από την αναγκαιότητα καταστροφής του Κράτους. Στο *Ας αλλάξουμε τον Κόσμο χωρίς να καταλάβουμε την Εξουσία* (2002) ο Τζ. Χόλογουεη υποστηρίζει ότι στις μέρες μας ο ριζοσπαστικός μετασχηματισμός είναι σε τέτοιο βαθμό ενσωματωμένος στην καθημερινή ζωή μας, που η ίδια η υφή της κοινωνίας μεταβάλλεται σταδιακά χωρίς να είναι αναγκαία μια ενδεχόμενη δικτατορική ρήξη. Εξέλιξη αντί για επανάσταση. Η εμπνευσμένη εν μέρει από την κατάσταση στο Μεξικό ιδέα της "αργής επανάστασης", έτσι όπως θεωρητικοποιήθηκε πρόσφατα από τον Α. Bartra και υιοθετήθηκε από μερικούς ριζοσπάστες, ισοδυναμεί με τη **μη-επανάσταση**.

Ομοίως στα μέσα του 19ου αιώνα, κάποιοι αντί να στρέψουν τη κριτική τους στη δημοκρατία, ήλπιζαν να την παρακάμψουν.

Ο Προυντόν πίστευε ότι η εργασία προσέδιδε στον κόσμο του μόχθου μια *πολιτική ικανότητα*: ας βρούμε νέους τρόπους να παράγουμε αγαθά, ας καταστήσουμε άχρηστη την αστική τάξη, και τα υπόλοιπα θα ακολουθήσουν. Το εργαστήρι θα αντικαταστήσει την κυβέρνηση. Η δημοκρατία δεν ήταν ούτε αποδεκτή ούτε αντίπαλος, αλλά πραγματώνονταν απευθείας στην εργασία, χωρίς μεσολαβήσεις.

50 χρόνια μετά, ένα από τα χαρακτηριστικά του επαναστατικού συνδικαλισμού ήταν η απέχθεια για την κοινοβουλευτική δημοκρατία. Το όχημα της αλλαγής θα ερχόταν από την εργασία που οργανωνόταν σε *βιομηχανικά* (σε αντίθεση με τα κλαδικά) συνδικάτα, το οποία θα συνένωναν ολόκληρη την τάξη, ανειδίκευτη και ειδικευμένη. Ο Προυντόν ήταν ο ιδεολόγος των τεχνιτών και της μικρής βιομηχανίας. Ο αναρχοσυνδικαλισμός, προσαρμοσμένος στην εποχή των τραστών και των τεράστιων εργοστασίων, είχε παρόμοιες αρχές: μια συγχώνευση βιομηχανίας και διακυβέρνησης. Το σωματείο ως σώμα ισότητας αρχικά αντιπαλεύει αφεντικά και αστυνομία, και από το ξέσπασμα της επανάστασης και μετά αναλαμβάνει τη διεύθυνση της οικονομίας. Κάποιοι συνδικαλιστές, όπως ο Ντε Λεόν⁷ στις ΗΠΑ, προέτασαν παράλληλα την πολιτική και τη βιομηχανική δράση, όμως γι' αυτούς η πολιτική ήταν ξεκάθαρα έξω και ενάντια στο κοινοβούλιο.

Ο επαναστατικός συνδικαλισμός κατηγορήθηκε για ελιτισμό. Είναι αλήθεια ότι δίνει έμφαση στο ρόλο των ενεργών μειοψηφιών, οι οποίες παρακινούν τους λιγότερο προωθημένους σε δράση. Όμως οι περισσότεροι επαναστατικοί συνδικαλιστές στόχευαν σε μια δραστήρια, συνειδητή, ταξική, *μαζική* ελίτ, ολότελα διαφορετική από την αδρανή μάζα

⁷ Daniel De Leon (1852-1914). Αμερικανός σοσιαλιστής ισπανοεβραϊκής καταγωγής.

σοσιαλδημοκρατικών ψηφοφόρων με συμπεριφορά προβάτου. Ο Ζωρζ Σορέλ⁸ (1847-1922) θεωρούσε ότι η συνδικαλιστική ζωή, σε αντίθεση την κοινοβουλευτική ή την κομματική, έφτιαχνε μια "δίκαιη και σωστά οργανωμένη ισότητα", καθώς όλα τα μέλη της ήταν μισθωτοί, με σχέσεις αλληλεγγύης μεταξύ τους. Η "νέα πολιτική αρχή του προλεταριάτου" είναι η "διακυβέρνηση από επαγγελματικές ομάδες", αυτοοργανωμένες στο χώρο εργασίας. "Τα σώματα αντίστασης θα διευρύνουν τελικά τους στόχους και το πεδίο δράσης τους μέχρι να απορροφήσουν όλη την πολιτική" σε έναν νικηφόρο "αγώνα που θα αδειάσει την αστική πολιτική οργάνωση από κάθε ζωή".

Σε ένα ουσιαστικό ζήτημα ο Σορέλ είχε δίκιο: "Ο Μαρξ πίστευε ότι το δημοκρατικό καθεστώς είχε το εξής προτέρημα: καθώς οι εργάτες δεν είχαν να πολεμήσουν τη μοναρχία ή τους αριστοκράτες, η ιδέα της τάξης γινόταν πιο ευκολονόητη. Η εμπειρία μας διδάσκει το αντίθετο: η δημοκρατία είναι εξαιρετικά ικανή στο να αποτρέπει την προώθηση του σοσιαλισμού, στρέφοντας τους εργάτες προς τον συνδικαλισμό υπό τη προστασία της κυβέρνησης." (1908)

Ο Σορέλ ωστόσο δεν πέτυχε κάτι θετικό σε σχέση με τον Μαρξ, επειδή η εμπειρία δείχνει και το αντίθετο από αυτό που περίμενε: το συνδικάτο απέτυχε εξίσου με το κόμμα, και δεν ήταν λίγες οι φορές που η αστική δημοκρατία κατάφερε να ρουφήξει όλη τη ζωή από τη συνδικαλιστική αυτοοργάνωση.

"Δε μπορείς να καταστρέψεις μια κοινωνία χρησιμοποιώντας τα όργανα που την κάνουν να υπάρχει (...) οποιαδήποτε τάξη επιθυμεί να απελευθερωθεί πρέπει να δημιουργήσει τα δικά της όργανα", έγραψε ο Χ. Λαγκαρντέλ⁹ το 1908, χωρίς να έχει συνείδηση ότι αυτή η κριτική μπορεί να εφαρμοστεί τόσο στα συνδικάτα (συμπεριλαμβανομένης της υποτιθέμενα επαναστατικής γαλλικής CGT, η οποία όδευε γοργά προς τη γραφειοκρατικοποίηση και την ταξική συνεργασία) όσο και στα κόμματα της 2ης Διεθνούς. Ο επαναστατικός συνδικαλισμός απορρίπτει το ψηφοφόρο και επιλέγει τον παραγωγό: ξεχνά ότι η αστική κοινωνία έχει δημιουργήσει και τους δύο, και τρέφεται και από τους δύο. Ο κομμουνισμός θα προχωρήσει πέρα από αυτόν το δυισμό.

Αντικοινοβουλευτισμός

Η ερμηνεία της καθολικής ψηφοφορίας ως της πράξης εκείνης όπου οι εργάτες ανταλλάσσουν τη δυνητική τους βία για μια ψήφο, αποτελεί κομμάτι των βασικών στοιχείων της κοινωνικής κριτικής. Η επίθεση στις εκλογές είναι κάτι το δεδομένο για τους αναρχικούς, και δεν ήταν κάτι το σπάνιο για τους σοσιαλιστές πριν το 1914. Όλες οι αριστερές φράξιες και τα κόμματα της 2ης Διεθνούς συμφωνούσαν ότι το κοινοβούλιο βρίσκεται πάντα υπό τον έλεγχο της άρχουσας τάξης, και η ημέρα των εκλογών αποτελεί οπισθοδρόμηση ως προς τη ριζοσπαστικοποίηση. Μετά το 1917, αυτό παρέμεινε βασική αρχή των κομμουνιστών όλων των τάσεων. Ακόμη κι αυτοί που τάσσονταν υπέρ της χρήσης των εκλογών ως τακτική, θεωρούσαν τα σοβιέτ, κι όχι το κοινοβούλιο, ως την πολιτική βάση και το όργανο της μελλοντικής επανάστασης.

Τούτων λεχθέντων —και είναι πράγματα που πρέπει να ειπωθούν—, η απόρριψη του κοινοβουλίου ούτε συνοψίζει, ούτε καθορίζει την οπτική μας, όχι περισσότερο από την

⁸ George Sorel (1847-1922). Γάλλος θεωρητικός, υπέρμαχος του επαναστατικού συνδικαλισμού. Στο έργο του *Σκέψεις για τη Βία* (1908) θεωρητικοποίησε την "προλεταριακή βία" και την ανάγκη ύπαρξης του "επαναστατικού μύθου" της γενικής προλεταριακής απεργίας. Έχοντας απορρίψει τον επαναστατικό διεθνισμό, βρέθηκε προς το τέλος της ζωής του να επιδοκιμάζει τον Μουσολίνι και τη γαλλική Action Française.

⁹ Hubert Lagardelle (1874-1958). Γάλλος θεωρητικός του επαναστατικού συνδικαλισμού, δικηγόρος, επηρεάστηκε από τις θεωρίες του Σορέλ και του Προυντόν. Σταδιακά μετακινείται προς ακροδεξιές και φιλοφασιστικές θέσεις. Διετέλεσε για έναν χρόνο (1942-43) υπουργός εργασίας υπό το καθεστώς Βισού (1940-44), το οποίο συνεργάστηκε στην κατεχόμενη και ελεύθερη Γαλλία με τις δυνάμεις του Άξονα.

απέχθεια για τους πλούσιους ή το μίσος για το χρήμα. Και ο Μουσολίνι θέλησε να καταργήσει τους παλιούς αστικούς θεσμούς, και μέχρι ενός σημείου τα κατάφερε.

Η μπολσεβίκικη κριτική: σοβιέτ ενάντια στο κοινοβούλιο

Το 1920, ενάντια στο *Τρομοκρατία και Κομμουνισμός* του Κάουτσκι το οποίο είχε εκδοθεί ένα χρόνο πριν, ο Τρότσκι έγραψε ένα βιβλίο με τον ίδιο τίτλο. Ο Κάουτσκι αντιπαρέθετε στον εμφύλιο πόλεμο και τη συστηματική χρήση βίας τη δημοκρατία και τη μαζική ελευθερία. Ο Τρότσκι κάνει τη διάκριση ανάμεσα σε δημοκρατία ως καθολική ψηφοφορία από τη μία, και δημοκρατία ως τον ίδιο το λαό την άλλη: το τι σημαίνει "λαός" εδώ, προκύπτει από μια ταξική ανάλυση.

Πριν τον κοινοβουλευτισμό έτσι όπως τον γνωρίσαμε από τα τέλη του 19ου αιώνα, εξηγεί ο Τρότσκι, υπήρχαν παραδείγματα μιας πρώιμης συντηρητικής δημοκρατίας: η αγροτική δημοκρατία των συνελεύσεων πόλεως [town meetings] της Νέας Αγγλίας, η ελβετική αυτοκυβέρνηση των μικρομεσαίων τάξεων στις πόλεις και των ευκατάστατων αγροτών (η οποία επιδοκιμάστηκε από τον Ρουσσώ στο Κοινωνικό Συμβόλαιο του 1762). Αργότερα, καθώς κεφάλαιο και εργασία έγιναν οι "διαμετρικά αντίθετες τάξεις της κοινωνίας", η αστική δημοκρατία αναπτύχθηκε σαν "αμυντικό όπλο" ενάντια στους ταξικούς ανταγωνισμούς. Ο Τρότσκι υπενθυμίζει στον αναγνώστη το πού οδήγησε η πολιτισμένη δημοκρατία στη Δύση: σε έναν παγκόσμιο πόλεμο.

Όσο για τη περίπτωση της Ρωσίας, ο Τρότσκι δικαιολογεί τις τρομοκρατικές και εξουσιαστικές μεθόδους λέγοντας πως ήταν οι μόνες μέθοδοι που μπορούσαν να προστατέψουν το προλεταριάτο από μια απείρως πιο τρομοκρατική και αιμοδιψή αντεπανάσταση. "Με το τέλος του εμφυλίου (...) μέσω της συστηματικής εφαρμογής της εργασίας, και μιας συγκεντρωτικής οργάνωσης της διανομής, ολόκληρος ο πληθυσμός της χώρας θα ενταχθεί στο γενικό σύστημα οικονομικής διαχείρισης και αυτοκυβέρνησης."

Γνωρίζοντας πως την ίδια περίοδο ο Τρότσκι προωθούσε την αναγκαστική στρατιωτικοποίηση της εργασίας, δηλαδή σε απλά λόγια τα καταναγκαστικά έργα για δεκάδες εκατομμύρια κόσμου, μόνο σαν δικαιολόγηση της εξουσίας ενός εξουσιαστή επί των κοινών ανθρώπων μπορούμε να διαβάσουμε τις παραπάνω γραμμές. Βέβαια ξέρουμε ότι η σοβιετική δημοκρατία υπό την εξουσία των μπολσεβίκων ήταν μια απάτη, αλλά δεν είναι αυτό το θέμα μας. Όσο μας αφορά εδώ, ο Τρότσκι επιτίθεται στη δημοκρατία μόνο και μόνο γι' αυτό που έγινε στον καπιταλισμό: "ιμπεριαλιστική δημοκρατία". Έτσι, "(...) απορρίπτουμε τη δημοκρατία στο όνομα της συγκεντρωτισμένης εξουσίας του προλεταριάτου". Ο Τρότσκι ενδιαφέρεται για τις μορφές που παίρνει η δημοκρατία (και αργότερα θα υποστηρίξει ότι ο μπολσεβικισμός θα κατορθώσει μιαν ανώτερη μορφή), όχι για τη φύση της δημοκρατίας. Εμείς από την άλλη έχουμε να ασχοληθούμε με την ίδια τη δημοκρατική αρχή.

Η αναρχική κριτική: διαχέοντας την εξουσία

Η κατάληψη της εξουσίας είναι η εμμονή του λενινισμού, και η υπέρμετρη φοβία του αναρχισμού. Σαν απάντηση στην εξουσία και τη δικτατορία, ο αναρχισμός τάσσεται υπέρ της συλλογικότητας και κατά της ηγεσίας, υπέρ της οριζόντιας οργάνωσης κι όχι της κατακόρυφης, της κομμούνας κι όχι της κυβέρνησης, της αποκέντρωσης κι όχι του συγκεντρωτισμού, της αυτοδιαχείρισης κι όχι της διαχείρισης από-τα-πάνω, της τοπικής κοινότητας κι όχι του μαζικού εκλογικού σώματος: προτάσσει έναν πλουραλισμό από αληθινές δημοκρατίες στη θέση της ψεύτικης, ώσπου στο τέλος το Κράτος θα καταστραφεί από τη γενικευμένη δημοκρατία. Πολλές μικρές κλίμακες μονάδες παραγωγής και διαβίωσης θα αναπτύξουν την αναγκαία δυναμική για να μπορέσουν να διασυνδεθούν, χωρίς καμιά τους να χάσει την αυτονομία της. Όπως η πόλις [polis] της αρχαιότητας, η μοντέρνα μητρόπολη

πέφτει θύμα των ολιγαρχικών τάσεων: μυριάδες ομοσπονδιοποιημένες συνεργατικές, κολλεκτίβες και περιοχές θα αποκτήσουν τη δυνατότητα να λειτουργούν μόνες τους, και έτσι να παραμείνουν δημοκρατικές. Αν η εξουσία διαιρεθεί στα χιλιάδες συστατικά της, γίνεται ακίνδυνη.

Ωστόσο δε θα λύσουμε το πρόβλημα της εξουσίας μοιράζοντας τα κομμάτια της παντού.

Η κριτική του Μπορντίγκα: το αντίθετο της δημοκρατίας

Ο Αμαντέο Μπορντίγκα ήταν ένας από τους λίγους που πήραν τη δημοκρατία στα σοβαρά: δεν ασχολείται με τις μεθόδους της, αλλά με τις αρχές της. Εντούτοις, εξομοίωσε σε τέτοιο βαθμό την προλεταριακή με την αστική δημοκρατία, που έφτασε να του διαφύγει η ίδια η δημοκρατική αρχή.

Το σημείο εκκίνησης του Μπορντίγκα είναι το εξής: η δημοκρατία συγκροτείται από άτομα τα οποία θεωρούν τους εαυτούς τους ίσους. Καθένα από αυτά τα άτομα σχηματίζει τη γνώμη του κατά την ελεύθερή του βούληση. Στη συνέχεια, πριν τη λήψη της απόφασης, συγκρίνονται οι διάφορες γνώμες (συνήθως μέσω ψηφοφορίας σύμφωνα με τον κανόνα της πλειοψηφίας: αυτό είναι σημαντικό, αλλά όχι ουσιώδες στοιχείο του ορισμού). Το κοινοβούλιο καταπνίγει τους προλετάριους αναγκάζοντάς τους να συνεργαστούν πολιτικά με τους αστούς. Τίποτα το πρωτότυπο στην τελευταία πρόταση, όμως εκείνο που συμπεραίνει ο Μπορντίγκα από αυτήν δεν είναι τόσο κοινότοπο: καταλήγει στο συμπέρασμα ότι και η εργατική δημοκρατία πρέπει να απορριφθεί, επειδή αποσυνθέτει το προλεταριακό αγωνιστικό πνεύμα σε ατομικές αποφάσεις. Δημοκρατία σημαίνει επανένωση των ίσων δικαιωμάτων και βουλήσεων, κάτι αδύνατο σε συνθήκες αστικού κοινοβουλευτισμού, και χωρίς νόημα στην προλεταριακή ταξική δράση: η επανάσταση δεν εξαρτάται από τη συνένωση μιας μάζας ατομικών αποφάσεων, ούτε από διαδικασίες πλειοψηφίας ή αναλογικότητας, αλλά από την ικανότητα του οργανωμένου προλεταριάτου να δράσει ως συγκεντροποιημένο σώμα και ως συλλογικός νους. (Ο Μπορντίγκα αυτό το ονομάζει "κόμμα", αλλά το κόμμα του είναι πολύ διαφορετικό από το λενινιστικό, καθώς δε στηρίζεται στην έξωθεν εισαγωγή του σοσιαλισμού στην εργατική τάξη από σοσιαλιστές διανοούμενους. Για να γίνουν τα πράγματα ακόμα πιο μπερδεμένα, ο Μπορντίγκα δεν κριτίκαρε ποτέ ανοιχτά την λενινιστική σύλληψη του κόμματος).

"(...) η αρχή της δημοκρατίας δεν έχει καμία εγγενή αξία. Δεν είναι "αρχή" αλλά ένας απλός μηχανισμός οργάνωσης (...) η επανάσταση δεν είναι ζήτημα μορφών οργάνωσης. Αντιθέτως, η επανάσταση είναι ζήτημα περιεχομένου, ζήτημα του κινήματος και της δράσης των επαναστατικών δυνάμεων σε μια αδιάκοπη διαδικασία (...) (Η Δημοκρατική Αρχή, Ιανουάριος 1922)¹⁰.

Αρκετές δεκαετίες αργότερα, ο Μπορντίγκα θα γράψει: "Το περιεχόμενο του σοσιαλισμού (...) δεν θα είναι η προλεταριακή αυτονομία, ούτε ο έλεγχος και η διαχείριση της παραγωγής, αλλά η εξαφάνιση του προλεταριάτου, του συστήματος της μισθωτής εργασίας, της ανταλλαγής —ακόμα και στην τελευταία της μορφή ως ανταλλαγή χρήματος για εργατική δύναμη· τέλος, η ατομική επιχείρηση θα εξαφανιστεί εξίσου. Δε θα υπάρχει κανένας για να του απευθύνεις το αίτημα για αυτονομία." (Βασικές Αρχές του Επαναστατικού Κομμουνισμού, 1957)

Πράγματι, η κομμουνιστική επανάσταση **είναι** η δημιουργία μη-κερδοσκοπικών, μη-εμπορευματικών, συνεργασιακών και αδελφικών κοινωνικών σχέσεων, κάτι που συνεπάγεται

¹⁰ Μια ελληνική μετάφραση της Δημοκρατικής Αρχής υπάρχει στην ιστοσελίδα του ICP (International Communist Party): <http://international-communist-party.org/>. Μιά άλλη μετάφραση του ίδιου κειμένου υπάρχει στην ιστοσελίδα του βραχόκηπου: <http://j15.vrahokipos.gr/bookcase/47-amadeo-bordiga/75-dimokratiki-arxi.html>

το τσάκισμα του κρατικού μηχανισμού και την κατάργηση της διαίρεσης σε επιχειρήσεις, την κατάργηση του χρήματος ως καθολικού μεσολαβητή (και κυρίαρχου), και την κατάργηση της εργασίας ως διαχωρισμένης δραστηριότητας. Αυτό είναι το περιεχόμενο.

Αυτό που ο Μπορντίγκα δε μπορεί να δει, είναι ότι αυτό το περιεχόμενο δε μπορεί να προκύψει από μια οποιαδήποτε μορφή. Κάποιες μορφές είναι ασύμβατες με το περιεχόμενο. Δε γίνεται να επιχειρηματολογούμε λες και ο σκοπός είναι το μόνο πράγμα που μετράει: ο σκοπός *είναι φτιαγμένος* από τα μέσα. Κάποια μέσα μάς φέρνουν πιο κοντά στον επιθυμητό σκοπό, ενώ άλλα τον απομακρύνουν όλο και περισσότερο μέχρι να καταστρέψουν τη δυνατότητα ύπαρξής του. Το περιεχόμενο του κομμουνισμού (ο Μπορντίγκα είχε δίκιο να του δώσει έμφαση) μπορεί να δημιουργηθεί μόνο μέσα από την αυτοοργανωμένη δράση της "μεγάλης πλειονότητας" του προλεταριάτου (*Κομμουνιστικό Μανιφέστο*). Το κομμουνιστικό κίνημα δεν είναι δημοκρατικό: δεν είναι ούτε δικτατορικό, αν δικτάτορας είναι ένα τμήμα του προλεταριάτου που καταπιέζει το υπόλοιπο. Σύντομα αυτό το τμήμα θα χάσει τον όποιο προλεταριακό χαρακτήρα είχε και θα μεταβληθεί σε μια προνομιούχο ομάδα που θα λέει στον κόσμο τι να κάνει. Αυτό συνέβη στη Ρωσία, όπως επαναστάτες σαν τον Όττο Ρύλε είχαν συνειδητοποιήσει ήδη από το 1920-21.

Ο Μπορντίγκα στερείται μιας κριτικής της πολιτικής. Αντιλαμβάνεται την επανάσταση ως διαδοχή φάσεων: η επανάσταση πρώτα θα αντικαταστήσει την αστική εξουσία, και έπειτα θα δημιουργήσει νέες κοινωνικές σχέσεις. Αυτός είναι ο λόγος που δεν είχε πρόβλημα να πιστέψει ότι οι Μπολσεβίκοι θα μπορούσαν να βρίσκονται στην εξουσία στη Ρωσία για χρόνια και, χωρίς να έχουν τη δυνατότητα να μετασχηματίσουν τη χώρα προς μια κομμουνιστική κατεύθυνση, να συνεχίζουν να προωθούν την παγκόσμια επανάσταση. Όμως οι επαναστάτες δε μπορούν να κατέχουν την εξουσία χωρίς να συμβαίνει μια επανάσταση, στη χώρα τους ή οπουδήποτε αλλού. Όπως τόσοι άλλοι, ο Μπορντίγκα εξισώνει την εξουσία με ένα εργαλείο. Όταν ο Γιαν Αππέλ¹¹ διέμενε στη Μόσχα ως απεσταλμένος του KAPD το καλοκαίρι του 1920, επισκέφτηκε εργοστάσια με καλολαδωμένες μηχανές που δε λειτουργούσαν επειδή υπήρχε έλλειψη ανταλλακτικών: όταν ξεσπάσει η επανάσταση στην Ευρώπη, του είπαν οι ρώσοι εργάτες, θα μας στείλετε τα ανταλλακτικά και θα μπορέσουμε να βάλουμε τα εργοστάσια ξανά μπροστά. Μετά τον Οκτώβρη του 1917, οι μπολσεβίκοι πρέπει να σκέπτονταν ότι ήταν κάτι παρόμοιο: ένας μηχανισμός που προετοιμάζει τη παγκόσμια επανάσταση. Δυστυχώς, η εξουσία (και ακόμα λιγότερο η κρατική εξουσία) δεν είναι ένα εργαλείο που περιμένει μια κατάλληλη χρησιμοποίηση. Είναι μια κοινωνική δομή που δεν μπορεί να περιμένει για πολύ. Έχει μια λειτουργία: συνδέει, βάζει τους ανθρώπους να κάνουν πράγματα, επιβάλλεται, οργανώνει αυτό που υπάρχει. Αν αυτό που υπάρχει είναι μισθωτή εργασία και εμπορευματική ανταλλαγή, ακόμα και στην ιδιότυπη μορφή που είχαν στη Ρωσία το 1920, η εξουσία θα διαχειριστεί αυτήν την εργασία και αυτήν την ανταλλαγή. Ο Λένιν πέθανε ως αρχηγός Κράτους. Αντίθετα, μια επαναστατική δομή ορίζεται μόνο από τις πράξεις της, κι όταν δε δρα πεθαίνει.

Όπως ο Τρότσκι, ο Μπορντίγκα θεωρητικοποίησε την αναγκαιότητα άσκησης βίας σε μερικούς προλετάρους στο όνομα των μελλοντικών συμφερόντων των προλετάρων εν γένει: ακόμα και ως το 1960 δικαιολογούσε την καταστολή της εξέγερσης της Κρονστάνδης από τους μπολσεβίκους το Φεβρουάριο-Μάρτιο του 1921. Ποτέ δεν κατάλαβε ότι την ώρα που

¹¹ Jan Appel (1895-1985). Γερμανός επαναστάτης κομμουνιστής, εργαζόταν ως τεχνίτης στα ναυπηγεία του Αμβούργου και (περιστασιακά) ως ναύτης. Συμμετείχε στη γερμανική επανάσταση του 1918 και σε όλα τα γεγονότα της περιόδου 1918-23. Διετέλεσε μέλος αρχικά (από το 1908) του SPD (Σοσιαλιστικό Κόμμα Γερμανίας), στη συνέχεια των Σπαρτακιστών, του KPD (Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας), του KAPD (Κομμουνιστικό Εργατικό Κόμμα Γερμανίας), της ομάδας GIK (Ομάδα Διεθνιστών Κομμουνιστών), και τέλος του Kommunistenbund – Spartakus (Κομμουνιστικός Σύνδεσμος – Σπάρτακος). Συμμετείχε στη συγγραφή του σημαντικού συλλογικού έργου *Θεμελιώδεις Αρχές της Κομμουνιστικής Παραγωγής και Διανομής* (GIK - Grundprinzipien kommunistischer Produktion und Verteilung).

έγραφε τη *Δημοκρατική Αρχή*, η ρωσική εμπειρία στην οποία βάσιζε σε μεγάλο βαθμό τη θέση του εξολόθρευε όση επανάσταση είχε απομείνει στη Ρωσία. Ο Μπορντίγκα επιτίθετο στο δημοκρατικό φερεγγισμύ εκ μέρους μιας επανάστασης που ήταν ήδη περισσότερο τυπική παρά πραγματική.

Η δικτατορία είναι το αντίθετο της δημοκρατίας. Το αντίθετο της δημοκρατίας δεν είναι η κριτική της δημοκρατίας.

Συμβουλευτικός κομμουνισμός: από την εναντίωση στη γραφειοκρατία στη μη-βία

Η "γερμανική" Κομμουνιστική Αριστερά συμφωνεί με την "Ιταλική" Αριστερά στην απόρριψη της αστικής δημοκρατίας. Στις αρχές της δεκαετίας του '30, ούτε ο Πάνεκουκ, ούτε ο Μάτικ, ούτε οι εναπομείναντες του KAPD και των *Ενώσεων* [Unionen: AAU, AAU-E] στη Γερμανία, πίστευαν ότι η άνοδος του ναζισμού μπορεί να ανακοπεί αν το SPD και το KPD¹² (και μαζί τους οι υπόλοιποι δημοκράτες) ένωναν τις δυνάμεις τους ενάντια στο Χίτλερ αντί να μαλώνουν μεταξύ τους. Η διαφωνία Πάνεκουκ και Μπορντίγκα εστιαζόταν στην *εργατική* δημοκρατία.

Έχει σημασία ότι κάποιοι επαναστάτες έφτασαν να αποκαλούνται "συμβουλευτικοί κομμουνιστές". Το 1920, η διαμάχη ανάμεσα σε *εργατικά συμβούλια* και *κόμμα* (με την έννοια του λενινιστικού κόμματος) δεν ήταν παρά ένα τμήμα από τις θέσεις της Γερμανικής Αριστεράς, σημαντικό σε κάθε περίπτωση, αλλά όχι το σύνολο των θέσεων της. Δεκαετίες αργότερα, όταν κανείς ορίζει τον εαυτό του τονίζοντας το συμβούλιο ως τέτοιο, δεν κάνει άλλο από το να δίνει προτεραιότητα σε έναν τρόπο οργάνωσης.

Αυτοί που είναι σήμερα γνωστοί ως "συμβουλευτικοί κομμουνιστές" ήταν από τους πρώτους που άσκησαν κριτική στην αποτυχία του Μπολσεβικισμού, κριτική που συνεχίζει να είναι μια από τις καλύτερες. Όμως καθώς περνούσε ο καιρός, οι συμβουλευτικοί έτειναν βλέπουν τη γραφειοκρατία ως το κύριο εμπόδιο για την επανάσταση, και την εργατική δημοκρατία ως το κύριο μέσο για να αποφευχθεί η γραφειοκρατικοποίηση. Τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη, αυτές οι ομάδες ήταν αντίθετες με ό,τι θα μπορούσε να λειτουργήσει ως εμπόδιο και περιορισμός στην εργατική τάξη. Ο συμβουλευτικός κομμουνισμός τους οδήγησε στη συμβουλευτική *δημοκρατία*, λες και η δημοκρατία είναι ο καλύτερος τρόπος για την επίτευξη του κομμουνισμού. Δεν έφτασαν βέβαια στην αστική δημοκρατία, αλλά στην *εργατική*, όμως από την άποψη αυτή και οι δυο δημοκρατίες ανακηρύσσουν τον ίδιο σκοπό: την αποτροπή ή τον περιορισμό κάθε καταπάτησης της προσωπικής ελευθερίας.

Δε θα απαντήσουμε (όπως έκανε ο Μπορντίγκα) ότι η ατομική ελευθερία είναι αυταπάτη και άσχετη ως προς τον κομμουνισμό. Θα πούμε μόνο ότι σε κάθε περίπτωση, η δημοκρατία *δε μπορεί να εγγυηθεί* αυτήν την ελευθερία.

Αυτή η αναζήτηση μη-πίεσης καταλήγει στην επιθυμία να αποφευχθούν οι συγκρούσεις που οδηγούν στην εμφάνιση αρχηγών. Απ' ότι φαίνεται όμως, η "προστασία" που παρέχεται από τη δημοκρατία λειτουργεί μόνο εν τη απουσία σοβαρής κρίσης ανάμεσα στα ενδιαφερόμενα μέρη, είτε πρόκειται για προλετάριους είτε για αστούς. Μόλις η συζήτηση πάψει να επαρκεί για να βγει μια κοινά αποδεκτή απόφαση, η ομάδα δε μπορεί να συνεχίσει σαν να πρόκειται για μια απλή αντιπαράθεση ελεύθερων βουλήσεων (εκτός κι αν είναι μια ομάδα φιλικών συζητήσεων). Ή η ομάδα πιστεύει ότι η διατήρηση της κοινότητας είναι σημαντικότερη από τη διαφωνία. Ή διασπάται. Ή επιβάλλει μια απόφαση στα μέλη της. Σε κάθε περίπτωση, η δημοκρατική αρχή έχει αρθεί.

¹² Σοσιαλιστικό Κόμμα Γερμανίας και Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας αντίστοιχα.

Για μια ριζοσπαστική ομάδα, το τελικό αποτέλεσμα της ύψωσης της ελεύθερης βούλησης σε απόλυτο θα ήταν να μην κάνει τίποτα εκτός από τη διακίνηση στοιχείων και πληροφοριών: καμιά θεωρία, εκτός ίσως από τη θεωρία της ανταλλαγής, τη θεωρία της αναγκαιότητας της αυτονομίας. Καμιά θεωρία, εκτός από τη θεωρία ότι καμιά θεωρία δεν πρέπει να επιβληθεί στην εργατική τάξη. Φυσικά μια τέτοια μη-θεωρία θα ήταν απρόσβλητη στην κριτική, κάτι που θα συνέβαλε στη δημιουργία μιας άτυπης γραφειοκρατίας εντός της ομάδας.

Η θεωρία του Μπορντίγκα για το κόμμα αρνείται την ύπαρξη του προβλήματος. Η συμβουλευτική ιδεολογία [councilism] το αποφεύγει, με το να βρίσκεται στην αναμονή ώσπου μια (μη-εφικτή) ισχυρότατη προλεταριακή πλειοψηφία να λύσει το πρόβλημα χωρίς να καταφύγει σε λεκτική ή φυσική βία. Η διάζευξη "κόμμα ή αυτονομία" προέκυψε από τις αποτυχίες του παρελθόντος μας. Το μελλοντικό επαναστατικό κίνημα θα προχωρήσει πέρα από αυτή.

Η κριτική της "τυπικής" δημοκρατίας

Η παραδοσιακή μαρξιστική ανάλυση έχει το προτέρημα ότι τονίζει πως η δημοκρατία δίνει δυνατότητες, οι οποίες όμως μπορούν να γίνουν πράξη μόνο από εκείνους που είναι σε θέση να τις χρησιμοποιήσουν: σε μια ταξική κοινωνία, τα μέλη της άρχουσας τάξης θα είναι πάντα σε καλύτερη θέση να τις κάνουν πράξη. Ο καθένας (σχεδόν) είναι ελεύθερος να αρχίσει να εκδίδει μια εφημερίδα, όμως οι διαφημίσεις που απαιτούνται για να χρηματοδοτηθεί μια ημερήσια εφημερίδα ή ένα περιοδικό δε θα πάνε στον αντικαπιταλιστικό τύπο. Η ψήφος του Χένρυ Φορντ μετρά όσο και η ψήφος ενός από τους εργάτες του, όμως η επιρροή που ασκεί ο Φορντ στα δημόσιες υποθέσεις είναι πολλαπλάσια των εργατών του, ακόμα κι αν μιλάμε για χιλιάδες εργάτες.

Όπως και οι προηγούμενες κριτικές, έτσι και αυτή φέρνει στο προσκήνιο ένα ουσιώδες χαρακτηριστικό της δημοκρατίας. Η αδυναμία της είναι ότι μεταχειρίζεται τις δημοκρατικές μορφές σαν να έχουν έλλειμμα πραγματικότητας, ενώ έχουν μια δική τους πραγματικότητα.

Λέγεται συχνά ότι οι ελευθερίες που επιτρέπονται σε ένα δημοκρατικό καθεστώς είναι μόνο για το θεαθήναι: αυτό είναι αλήθεια, αλλά όχι όλη η αλήθεια. Όλοι γνωρίζουν ότι η ελευθερία λόγου ευνοεί τον μεγαλοδικηγόρο περισσότερο από την καθαρίστριά του. Σε μια άνιση κοινωνία, η γνώση, η κουλτούρα, η πολιτική και η πρόσβαση στη δημόσια σφαίρα θα είναι επίσης άνισες. Όμως, σήμερα όπως και χτες, χρησιμοποιώντας και επεκτείνοντας τις δυνατότητες που τους έχουν δοθεί, οι εργάτες, οι κοινοί άνθρωποι, έχουν βελτιώσει την κατάστασή τους, και έτσι έχουν δώσει κάποιο περιεχόμενο σε αυτές τις ελευθερίες, που δεν είναι απλώς κενές μορφές. Είναι αλήθεια ότι αιτία αυτής της βελτίωσης είναι μάλλον η άμεση και συχνά βίαιη δράση παρά η ακριβώς ειπείν δημοκρατία: ωστόσο, νόμιμα σωματεία, οργανώσεις διεκδίκησης, αλλά και τοπικές αρχές, μέλη του κοινοβουλίου ή και φιλεργατικές κυβερνήσεις, έχουν βοήθησει στη διοχέτευση αυτών των αιτημάτων, μετριάζοντας και προωθώντας τα ταυτόχρονα. Δημοκρατία και ρεφορμισμός ζουν σαν ζεύγος εδώ και σχεδόν 150 χρόνια, όμως αυτή η συμβίωση είναι συχνά αλλόκοτη.

Εξηγώντας ότι η ψήφος του εργάτη μόνο τυπικά έχει το ίδιο βάρος με τη ψήφο του αφεντικού του, δεν αποδεικνύουμε κάτι παραπάνω από το ότι η λεγόμενη πολιτική ισότητα δεν μπορεί να αντισταθμίσει την κοινωνική ανισότητα. Όμως οι ρεφορμιστές δεν είπαν ποτέ κάτι διαφορετικό. Λένε: "Αφού η ψήφος του κ. Φορντ ζυγίζει εκατομμύρια φορές περισσότερο από τη ψήφο ενός εργάτη του, ας μαζέψουμε εκατομμύρια ψήφους εργατών, και θα γίνουμε ισχυρότεροι από την οικογένεια Φορντ. Θα κάνουμε πραγματική τη φαινομενική εξουσία που μας έχουν παραχωρήσει οι αστοί." Ενάντια στην ισχύ του κεφαλαίου, η εργασία έχει τη δύναμη των αριθμών: εντέλει, σύμφωνα με την εμπειρία των

εκμεταλλεόμενων και των καταπιεζόμενων οι δημόσιες ομιλίες, οι ανεξάρτητες από τον τύπο των αφεντικών εφημερίδες, η οργάνωση στο χώρο εργασίας, οι συνελεύσεις και οι διαδηλώσεις, γίνονται ευκολότερα στη δημοκρατία. Γενικά μιλώντας, οι μάζες έχουν περισσότερους τρόπους να βελτιώσουν τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσης με τον Αντενάουερ¹³ παρά με το Χίτλερ, με τον Ντε Γκωλ παρά με τον Πεταίν¹⁴, με τον Αλλιέντε παρά με τον Πινοςέτ, με το Φελίπε Γκονζάλες¹⁵ παρά με τον Φράνκο, κ.ο.κ.

Αν το κοινοβούλιο ήταν απλώς μια απάτη, αν η ελευθερία λόγου ήταν μόνο ψευδαίσθηση, δε θα υπήρχαν πια κοινοβούλια, κόμματα και πολιτικές εκστρατείες. Δε θα μπορούσαν να συνεχίσουν να προσελκύουν ψηφοφόρους ή και να εγείρουν τα πάθη. (Εκτός κι αν πιστεύουμε ότι αυτό συμβαίνει λόγω της συνεχούς πανουργίας των αστών: όμως ακόμα κι έτσι, ένας αιώνας δημοκρατικών καθεστώτων θα έπρεπε να είναι αρκετός για να ξεσκεπαστεί η απάτη...) Η δημοκρατία δεν είναι σόου —δεν είναι απλά ένα σόου.

Οπότε είχε δίκιο ο Τσώρτσιλ;...

Η σύντομη αποτίμηση που κάναμε φαίνεται να μας αφήνει μόνο μια επιλογή, η οποία συνοψίστηκε από τον Ουίνστον Τσώρτσιλ στη Βουλή των Κοινοτήτων στις 11 Νοεμβρίου του 1947: "Η δημοκρατία είναι η χειρίστη μορφή διακυβέρνησης —εξαιρουμένων όλων των υπόλοιπων μορφών που έχουν δοκιμαστεί κατά καιρούς."

Είναι σημαντικό ότι ο γνωστότερος ορισμός της δημοκρατίας βασίζεται σε ένα παράδοξο, αν όχι σε ένα λογοπαίγνιο. Πράγματι, όλοι κοροϊδεύουν την φράση του Τσώρτσιλ, κι όμως όλοι την αποδέχονται, με μια επιφύλαξη: ο καθένας πιστεύει ότι είναι αυτός που κατέχει τη λύση για να βελτιστοποιηθεί *πραγματικά* αυτό το μικρότερο κακό.

(Είναι επίσης σημαντικό ότι ο διάσημος άγγλος πολιτικός με μια άλλη φράση πρόσθεσε κυνισμό στον πραγματισμό του: "Το καλύτερο επιχείρημα ενάντια στη δημοκρατία είναι μια πεντάλεπτη συζήτηση με το μέσο ψηφοφόρο." Αυτή η δεύτερη πρόταση αναφέρεται λιγότερα συχνά από την πρώτη: η περιφρόνηση που εκφράζει για τους ηθοποιούς —τους κομπάρσους καλύτερα— της δημοκρατίας θα μπορούσε να λειτουργήσει σαν αναίρεση του πρώτου ορισμού.)

Ας επιστρέψουμε στην ίδια τη λέξη.

Το Γουέστμινστερ¹⁶ δε βρίσκεται στην Ακρόπολη

Αν τοποθετήσουμε πίσω στη θέση της, δηλ. πίσω στην ιστορία, αυτή την πραγματικότητα που ονομάζεται δημοκρατία, θα αναγνωρίσουμε αμέσως πόσο λίγο έχει προσαρμοστεί η λέξη σε αυτό που προσδιορίζει εδώ και δυο αιώνες.

Η σύγχρονη εποχή έχει δώσει ένα εντελώς νέο νόημα σε μια έννοια που γεννήθηκε στην Αρχαία Ελλάδα. Στις μέρες μας, ο κοινός άνθρωπος, ο ακαδημαϊκός ή ο πολιτικός ακτιβιστής, όλοι χρησιμοποιούν τη λέξη *δημοκρατία* για την Αθήνα του 5ου αι. π.Χ. **και** για την Ιταλία ή τη Σουηδία του 21ου αιώνα. Αυτοί που δε θα τολμούσαν ποτέ να μιλήσουν για προϊστορική "οικονομία" ή "εργασία" αναφορικά με τους ιθαγενείς της Νέας Γουινέας, δε βλέπουν κανέναν αναχρονισμό στη χρησιμοποίηση του ίδιου όρου για ένα σύστημα στο

¹³ Konrad Adenauer (1876-1967). Γερμανός πολιτικός των χριστιανοδημοκρατών, εκλέχθηκε καγκελάριος (1949-63) της δυτικής Γερμανίας στις πρώτες εκλογές μετά τον 2° Παγκόσμιο Πόλεμο.

¹⁴ Philippe Pétain (1856-1951). Γάλλος αρχιστράτηγος και πολιτικός. Διετέλεσε πρωθυπουργός και πρόεδρος της Γαλλίας κατά τον 2° Παγκόσμιο Πόλεμο. Μετά τη συνθηκολόγηση της Γαλλίας, διετέλεσε Αρχηγός Κράτους στο καθεστώς Βισύ.

¹⁵ Felipe González Márquez (1942-). Ισπανός σοσιαλιστής πολιτικός. Υπήρξε γενικός γραμματέας του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ισπανίας (PSOE) και πρωθυπουργός της χώρας επί τέσσερις θητείες (1982-1996).

¹⁶ Westminster. Περιοχή του κεντρικού Λονδίνου. Χρησιμοποιείται μετωνυμικά για το Κοινοβούλιο της Μεγάλης Βρετανίας, το κτίριο του οποίου βρίσκεται στην ίδια περιοχή.

οποίο πολιτική υπηκοότητα σήμαινε τη δυνατότητα (θεωρητική αλλά εν μέρει και πραγματική) του κυβερνάν και του κυβερνάσθαι, και για ένα σύστημα στο οποίο, για το 99% των πολιτών, πολιτική υπηκοότητα σημαίνει το δικαίωμα του να σε αντιπροσωπεύουν.

Αυτό το χάσμα ήταν πιο παραδεκτό παλιότερα. Ο Τζέιμς Μάντισον¹⁷, ένας από τους ιδρυτές του Συντάγματος των ΗΠΑ, έκανε το διαχωρισμό ανάμεσα στη *δημοκρατία*, όπου "οι πολίτες συνέρχονται και εξασκούν τη διακυβέρνηση πρόσωπο με πρόσωπο", και τη *δημοκρατική πολιτεία* [Republic] (όρος ρωμαϊκής και όχι ελληνικής καταγωγής), όπου "συνέρχονται και τη διαχειρίζονται μέσω αντιπροσώπων και εκπροσώπων". Με το πέρασμα του χρόνου και την άνοδο του σύγχρονου γραφειοκρατικού Κράτους (στο οποίο αντιτίθετο ο Μάντισον), η δημοκρατία έγινε ένα απλό συνώνυμο της εξουσίας που πηγάζει από το λαό.

Η κοινή λογική βλέπει με δυσарέσκεια τους περιορισμούς της ελληνικής δημοκρατίας ως προς τις γυναίκες, τους σκλάβους και τους ξένους, και ευφραίνεται με το άνοιγμα της σύγχρονης δημοκρατίας σε όλο και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού. Το ιδανικό των ριζοσπαστών δημοκρατών είναι ένας *δήμος* ανοιχτός σε όλα τα ανθρώπινα όντα που ζουν μια δεδομένη περιοχή. Ξεκινούν πως ο αρχαίος Αθηναίος ο οποίος είχε την τύχη να έχει πολιτικά δικαιώματα, δεν ήταν πολίτης επειδή ήταν ανθρώπινο ον, αλλά επειδή συνέβαινε να είναι συνιδιοκτήτης της πόλεως: ήταν κτηματίας, μεγάλος ή μικρός. Το δημοκρατικό σύστημα προέκυψε από την ανάγκη της κατά το δυνατόν ομαλής διαχείρισης των αντιφάσεων εντός της κοινότητας των αρρένων οικογενειάρχων, κοινότητας που αναπόφευκτα διαιρούνταν σε όλο και πιο άνισες περιουσίες.

Μόνο στο βαθμό που ήταν περιορισμένη σε μια ομάδα που μοιράζονταν κάτι ζωτικό (μια ανώτερη κοινωνική θέση, αν και υπονομευμένη από οικονομικές διαφορές), ήταν η ελληνική δημοκρατία συμμετοχική (κάτι που δεν την έσωσε από περιοδικές κρίσεις). Στην Ευρώπη ή στις ΗΠΑ σήμερα, δεν υπάρχει τίποτα συγκρίσιμο με τον *δήμον* της εποχής του Περικλή. Όταν χρησιμοποιείται για τον προσδιορισμό κοινωνιών που κυριαρχούνται από τη σχέση κεφαλαίου-εργασίας, η λέξη "δημοκρατία" μάς διδάσκει περισσότερα για αυτό που νομίζουν αυτές οι κοινωνίες για τον εαυτό τους, παρά για την πραγματικότητά τους.

Ζήτημα λέξεων;

Αν συνεχίζουμε να χρησιμοποιούμε τη λέξη *κομμουνισμός* και να αντιτασσόμαστε στη *δημοκρατία*, δεν το κάνουμε χάριν της παράδοσης, αλλά από ιστορικά κίνητρα. Παρά τις ατέλειές του, ο *κομμουνισμός* εκφράζει τις απόπειρες απελευθέρωσης των εκμεταλλευόμενων και του ανθρώπινου είδους. Η λέξη και η ιδέα ήταν μεστές νοήματος (που θα πει, ήταν αντικείμενα σκέψης και συζήτησης) το 1850 ή και το 1900. Η αποτυχία της επανάστασης στη Ρωσία, και ο Σταλινισμός αργότερα, φόρτισαν τον όρο με ένα εντελώς διαφορετικό νόημα. Όπως εξήγησε κάποτε η Καταστασιακή Διεθνής (τεύχος #10, 1966), οι αιχμάλωτες λέξεις μεταμορφώνονται σε φυλακισμένους που εξαναγκάζονται να δουλεύουν στα κάτεργα: δουλεύουν προς όφελος εκείνων που τις έχουν αιχμαλωτίσει. Ο κομμουνισμός δεν είναι εξουσιαστικός ή γραφειοκρατικός εκ φύσεως.

Αντίθετα, η *δημοκρατία* ήταν μια παραμορφωμένη λέξη απ' τη στιγμή που επέστρεψε στα στόματα των επαναστατών αστών από το 18ο αι. και δώθε, και των περισσότερων (αλλά όχι όλων) σοσιαλιστών του 19ου και του 20ου αιώνα. Η παραμόρφωση δε συνίσταται σε ένα εξόφθαλμο ψεύδος όπως οι μαοϊκές περιγραφές της ζωής στην Κίνα, αλλά σε μια νοητική μετατόπιση της πραγματικότητας: η ταύτιση των σύγχρονων κοινοβουλίων με τις αρχαίες αγορές, του πολίτη του 21ου αι. με τον αθηναίο πολίτη του 5ου αι. π.Χ., υποδηλώνει ότι ο

¹⁷ James Madison (1751-1836). Αμερικανός πολιτικός, διετέλεσε 4^{ος} Πρόεδρος των ΗΠΑ. Θεωρείται ένας από τους "ιδρυτές πατέρες" των ΗΠΑ. Συνέγραψε το μεγαλύτερο μέρος του Συντάγματος των ΗΠΑ.

σύγχρονος πολίτες έχει πολύ περισσότερη εξουσία από την πραγματικότητα, συμπιέζει την ιστορία και μας προκαλεί σύγχυση.

Εκμετάλλευση και / ή κυριαρχία;

Η ανισότητα, η φτώχεια και η αθλιότητα υπάρχουν επειδή λίγοι προνομιούχοι παίρνουν τις αποφάσεις που μας αφορούν; Ή αυτοί οι λίγοι κι εκλεκτοί απολαμβάνουν μια σχεδόν μονοπωλιακή σχέση με τη λήψη αποφάσεων επειδή είναι ήδη πλούσιοι, και άρα ισχυροί; Το ερώτημα είναι στείρο.

Βουνά βιβλίων και άρθρων έχουν γραφεί και συνεχίζουν να γράφονται για να ανασκευάζουν την υποτιθέμενη μαρξιστική αρχή ότι η "οικονομία" εξηγεί σχεδόν τα πάντα. Ποιος υποστήριξε κάτι τέτοιο;

"Σύμφωνα με την υλιστική σύλληψη της ιστορίας, ο καθοριστικός παράγοντας σε τελική *ανάλυση* είναι η παραγωγή και αναπαραγωγή της πραγματικής ζωής. Ούτε ο Μαρξ, ούτε εγώ υποστηρίξαμε ποτέ κάτι διαφορετικό." (Ένγκελς, επιστολή προς τον Γ. Μπλοχ, 21 Σεπτεμβρίου του 1980)

Όλα εξαρτώνται από το τι εννοούμε όταν λέμε σε *τελική ανάλυση*, και όταν λέμε *παραγωγή*: σε κάθε περίπτωση μόνο κάτω από την εξουσία του καπιταλισμού η παραγωγή παύει να είναι ενσωματωμένη στην κοινωνική ζωή και μεταβάλλεται σε μια σχετικά αυτόνομη σφαίρα. Βέβαια, η "οικονομία" δεν εξηγεί την εξουσία. Αυστηρά μιλώντας, η κερδοσκοπία δεν μπορεί να ερμηνεύσει τους (τοπικούς ή παγκόσμιους) πολέμους. Η πολιτική δεν αντιγράφει την οικονομία. Στην αστική δημοκρατία ο πλούτος δε συνεπάγεται αυτόματη πρόσβαση στην διακυβέρνηση, και οι πραγματικοί μεγαλοεπιχειρηματίες σπάνια γίνονται πρωθυπουργοί. Παρόμοιες κοινωνικο-οικονομικές "βάσεις" μπορούν να συνυπάρχουν με πολύ διαφορετικές και αντιθετικές πολιτικές μορφές. Η καπιταλιστική Γερμανία διοικήθηκε επιτυχημένα από μια μοναρχική κάστα, από τους αστούς, από τους ηγέτες ενός εθνικιστικού-ρατσιστικού μονοκομματικού Κράτους, μετά το 1945 από αστούς στο δυτικό κομμάτι και γραφειοκράτες στο ανατολικό, έπειτα ξανά από αστούς με την επανένωση. Η ιστορία μας δίνει πολλά παραδείγματα μη-σύμπτωσης της οικονομικής ισχύος και της πολιτικής εξουσίας, ή μοντέρνων Κρατών που για ένα μικρό διάστημα παίρνουν μέτρα ενάντια στους αστούς, επιβάλλοντας το γενικό συμφέρον του συστήματος πάνω σε διστακτικούς βιομήχανους ή επιχειρηματίες. Αντιμέτωπος με μια μεγάλη απεργία στην περιοχή της Ρουρ, ο Μπίσμαρκ ανάγκασε τα αφεντικά να παραχωρήσουν αυξήσεις μισθών. Αν και στην Ευρώπη συνήθως το χρήμα φέρνει την εξουσία, σε Αφρική και Ανατολή η εξουσία είναι συχνά ο πιο γρήγορος δρόμος για τον πλουτισμό, με το σφετερισμό δημόσιου χρήματος ή την ιδιοποίηση των κερδών των εξαγωγών από ισχυρές οικογένειες ή φυλές. Επίσης, δεν είναι ασυνήθιστη η απαλλοτρίωση των πλουσίων από πολιτικούς ηγέτες, όπως είδαμε να συμβαίνει στην περίπτωση της Ρωσίας την τελευταία δεκαετία.

Όμως, στη μεγάλη πλειονότητα των περιπτώσεων, οι πολιτικοί ηγέτες και οι κυρίαρχοι της γης, του εμπορίου και της παραγωγής πάνε χέρι-χέρι, με τον έναν ή το άλλον τρόπο. Το να μπορείς να δίνεις εντολές στους ανθρώπους συνήθως συμβαδίζει με το να τους βάζεις να δουλέψουν. Οι δυο μορφές ελέγχου μπορεί να συγκρουστούν, αλλά όχι για πολύ: η μια ενισχύει την άλλη. Η εξουσία δεν δημιουργείται από μόνη της. Σπάνια πολιτική εξουσία και κατοχή των μέσων παραγωγής συμπίπτουν, όμως στη σύγχρονη κοινωνία δεν υπάρχει εκμετάλλευση χωρίς κυριαρχία, ούτε κυριαρχία χωρίς εκμετάλλευση: οι ίδιες κοινωνικές ομάδες ελέγχουν άμεσα ή έμμεσα τον πλούτο και την εξουσία.

Ο εκμεταλλευτής πρέπει να έχει τη δυνατότητα να ασκήσει πίεση στο πρόσωπο που εκμεταλλεύεται: μπορεί να εκμεταλλευτεί μόνο εκείνον από τον οποίον είναι ανώτερος. Η κυριαρχία είναι προϋπόθεση και αναγκαία μορφή της εκμετάλλευσης. Ας μην

προσπαθήσουμε να πούμε ποια μορφή προηγείται χρονικά ή λογικά της άλλης. Η εκμετάλλευση δεν είναι ποτέ απλά "οικονομική" (έχω κάποιον να δουλεύει για μένα, στη θέση μου και προς όφελός μου), αλλά και "πολιτική" (αντί κάποιος να αποφασίζει για τη ζωή του, οι αποφάσεις παίρνονται από εμένα, για παράδειγμα όταν τον προσλαμβάνω ή τον απολύω). Η κοινωνία δεν είναι διαιρεμένη, όπως έλεγε ο Καστοριάδης τη δεκαετία του '60, ανάμεσα σε εκείνους που δίνουν εντολές και σε αυτούς που τις εκτελούν. Ή καλύτερα, αυτή η διαίρεση υπάρχει, αλλά οι "εντολές" αφορούν στις δομές που υπάρχουν στο σημερινό κόσμο: τη σχέση κεφαλαίου-εργασίας (κάτι που δε σημαίνει ότι αυτή η σχέση καθορίζει τα πάντα). Δεν υπάρχει ανάγκη να αντιδιαστέλλουμε την εκμετάλλευση στην κυριαρχία. Μπορούμε να κατανοήσουμε τις ανθρώπινες κοινωνίες γενικότερα, και τον καπιταλισμό ειδικότερα, μόνο μέσω της διασύνδεσης ανάμεσα σε εκμετάλλευση και κυριαρχία. Οι επιχειρήσεις δεν είναι απλώς κερδοσκοπικοί οργανισμοί: είναι και εξουσιαστικές δομές, όμως συνεχίζουν να λειτουργούν μόνο στο βαθμό που δημιουργούν και συσσωρεύουν αξία, αλλιώς κηρύττουν πτώχευση.

Η πολιτική ως θεμέλιο της δημοκρατίας

Αν πολιτική σημαίνει το να λαμβάνεις υπόψη την κοινωνία ως ολότητα (συμπεριλαμβανομένης της πραγματικότητας της εξουσίας), και όχι ως άθροισμα μερικών ή τεχνικών ζητημάτων, τότε "ο άνθρωπος είναι ένα πολιτικό ζώο, με όλη την κυριολεξία της λέξης." (Μαρξ, Grundrisse, 1857), και κάθε κοινωνική αλλαγή είναι πολιτική, κάθε κοινωνική κριτική είναι πολιτική, και η επανάσταση είναι κάτι που έχει να κάνει με την πολιτική.

Η πολιτική εντούτοις είναι κάτι άλλο από το ενδιαφέρον για το καθολικό, το γενικό, το ολικό, επειδή μετατρέπει αυτήν την ολότητα σε μια νέα ειδίκευση, σε μια δραστηριότητα αποκομμένη από τα άμεσα κοινωνικά συμφέροντα. Αυτή η ειδική διάσταση δε μπορεί να αγνοήσει τις κοινωνικο-οικονομικές ιεραρχίες και αντιθέσεις. Όμως τις μεταχειρίζεται μεταφέροντάς τις σε ένα επίπεδο όπου το μόνο που μπορεί να αλλάξει είναι οι επιπτώσεις αυτών των ιεραρχιών και αντιθέσεων, και ποτέ οι ρίζες τους.

Η πραγματική συμβολή της Αρχαίας Ελλάδας στην ιστορία δεν έγκειται στην δημοκρατική αρχή ως σύνολο κανόνων και θεσμών, μέσω των οποίων οι πολίτες παίρνουν συλλογικές αποφάσεις. Η καινοτομία ήταν βαθύτερη. Η Αρχαία Ελλάδα επινόησε αυτό στο οποίο θεμελιώνεται η δημοκρατία: έναν ειδικό χωροχρόνο αφιερωμένο στις αντιπαραθέσεις, διακριτό από το υπόλοιπο της κοινωνικής ζωής. Σε αυτή την εξειδικευμένη σφαίρα, τα άτομα απομακρύνονται από τα ιδιωτικά τους συμφέροντα, τις περιουσιακές και κοινωνικές διαφορές τους, την κοινωνική ανωτερότητα ή κατωτερότητά τους, και στέκονται ως πολίτες ίσοι μεταξύ ίσων. Ισότητα δικαιωμάτων παράλληλα με κοινωνική ανισότητα: αυτός είναι ο ορισμός της πολιτικής. Η κοινωνία έχει απόλυτη επίγνωση της αδυναμίας της να εξαφανίσει τους κοινωνικούς και ταξικούς ανταγωνισμούς, και έτσι τους μεταφέρει σε ένα παράλληλο επίπεδο το οποίο υποτίθεται ότι είναι ουδέτερο. Εκεί οι διαμάχες αναγνωρίζονται, και εξομαλύνονται με γνώμονα τη συνέχιση του συστήματος ως ολότητας. Με αυτόν το διαχωρισμό ασχολείται ο Μαρξ στα κείμενα της νεότητάς του. Η άμεση ή η εργατική δημοκρατία διατηρεί το διαχωρισμό ενώ ανακηρύσσει ότι τον έχει ξεπεράσει συμπεριλαμβάνοντας όλους στις δημοκρατικές διαδικασίες, λες και η λαϊκή πρόσβαση στην εξουσία αρκεί για να λυθεί το πρόβλημα της εξουσίας. Δυστυχώς, μια διαχωρισμένη σφαίρα παραμένει διαχωρισμένη ακόμα κι αν περιλαμβάνει τους πάντες.

Κάθε ανθρώπινη ομάδα σκέφτεται και αλληλεπιδρά πάνω στην ολότητα της κατάστασής της. Όμως οι ταξικές κοινωνίες, με χίλιους τρόπους και με τη μέθοδο της δοκιμής και του σφάλματος, έχουν διαχωρίσει τη διαβούλευση, τη διαχείριση και τη λήψη αποφάσεων από το υπόλοιπο. Κατά λογική συνέπεια, αυτές οι κοινωνίες θεωρούν το διαχωρισμό αυτό ως

"φυσικό" και ως τον καθολικά επιθυμητό και βέλτιστο τρόπο επίλυσης των ανθρώπινων διαφορών.

Οι ταξικές διαιρέσεις, μέσα σε συγκεκριμένες συνθήκες, δημιούργησαν την πολιτική: η κατάργηση των ταξικών διαιρέσεων συνεπάγεται το ξεπέραςμα της πολιτικής.

Δεν έχουμε να αποκηρύξουμε και να τσακίσουμε τη δημοκρατία, αλλά να την υπερβούμε. Όπως ισχύει και για τις άλλες ουσιώδεις κριτικές, μόνο μέσα από τη διαδικασία της κομμουνιστικοποίησης¹⁸ της κοινωνίας θα αποκτήσει η κριτική της δημοκρατίας μια πραγματική, μια υλική υπόσταση.

Όσο οι άνθρωποι θα αρκούνται σε μια "δίκαιη" αναδιανομή του πλούτου, θα αρκούνται το δίκως άλλο και σε μια "δίκαιη" αναδιανομή της εξουσίας. Μόνο ένας ολότελα διαφορετικός κόσμος δε θα έχει εμμονή με την εξουσία, με την κατάληψη, το μοίρασμα, ή τη διάχυσή της. Τα πολιτικά διλλήματα θα επιλυθούν μόνον όταν πάψουμε να μεταχειριζόμαστε την εξουσία ως το ζήτημα υπ'αριθμόν ένα.

Κατασκευάζοντας συναίνεση... και διαφωνία

Όταν συγγραφείς όπως ο Ν. Τσόμσκυ εκθέτουν τη χειραγώγηση της κοινής γνώμης από το Κράτος, τα μίντια και τα λόμπυ, παραλείπουν να διερωτηθούν *ποιο είναι το αντικείμενο* αυτής της χειραγώγησης.

Η κοινή γνώμη θεωρείται ως ετερογενές σύμφυρμα και άστατο πνεύμα, το οποίο άλλοτε καθορίζει τις εξελίξεις, και άλλοτε αφήνεται να χειραγωγηθεί από αυτές, λες και τα τεκταινόμενα να ήταν υπό τον έλεγχό της τη μια μέρα, και πέρα από αυτόν την επόμενη. Για παράδειγμα, η γερμανική κοινή γνώμη εμφανίζεται ως αδιάφορη ή εκθρική προς το Χίτλερ το 1923, μετά το 1929 άρχισε να τον ακούει, πριν απομακρυνθεί από αυτόν για τα καλά μετά την πτώση του Τρίτου Ράιχ. Είναι λες και αυτές οι διαδοχικές απόψεις να θεωρούνται χωρίς να λαμβάνονται υποψη αυτά που τα άτομα, οι κοινωνικές ομάδες, οι τάξεις, τα συνδικάτα, τα κόμματα, κλπ. της Γερμανίας έπρατταν κάθε φορά.

Ένα άλλο παράδειγμα είναι η μέρα που αντιστράφηκε το κλίμα της γαλλικής κοινής γνώμης το 1968: η τεράστια δεξιά διαδήλωση στα Ηλύσια Πεδία στις 30 Μαΐου καταγράφεται ως το τέλος της εξέγερσης στους δρόμους και τα εργοστάσια. Αυτό μας δείχνει τι είναι η κοινή γνώμη. Τον Απρίλη, οι περισσότεροι μελλοντικοί επαναστάτες δεν είχαν ιδέα ότι σύντομα θα διαδήλωναν στους δρόμους ή θα σταματούσαν τη δουλειά. Λίγες μέρες μετά, σπρωγμένοι από τις πρώτες οδομαχίες και τις πρωτοβουλίες μιας μειοψηφίας εργατών, εκατομμύρια ανακάλυψαν τι ήθελαν και τι μπορούσαν να κάνουν. Λίγες εβδομάδες αργότερα, η άμπωτις του απεργιακού κύματος (και για πολλούς, η ικανοποίηση των αιτημάτων τους, έστω εν μέρει) έφθιρε την εξέγερση και επέτρεψε στις συντηρητικές δυνάμεις να ξαναβρούν δύναμη. Έτσι, από την αρχή ως το τέλος, το σοκ της μεγαλύτερης γενικής απεργίας στην ιστορία καθόρισε τη ροή των γεγονότων: κατά σειρά, έκανε τους ανθρώπους να αντιληφθούν τη δυνατότητα της αλλαγής, κατέστησε δυνατή την επανεμφάνιση των οπαδών του νόμου και της τάξης, έσυρε τους επαναστάτες στην απόγνωση, αλλά προκάλεσε και πολλές εκρήξεις τα επόμενα δέκα χρόνια.

"Το κοινωνικό είναι καθορίζει τη συνείδηση". Ομολογουμένως, η σχέση λειτουργεί αμοιβαία, όμως σίγουρα το ένα σκέλος επιδρά περισσότερο πάνω στο άλλο. Μετά το 1945, στη Γαλλία και αλλού, οι εργάτες στο εργοστάσιο Μπιλανκούρ της Ρενώ κοντά στο Παρίσι,

¹⁸ *communization*. Ως όρος αρχικά χρησιμοποιήθηκε από την αντίδραση για να περιγραφεί η επικράτηση ενός κρατικοκαπιταλιστικού ("σοβιετικού") σχηματισμού σε μια χώρα. Από τη δεκαετία του 1970 και ύστερα άρχισε να χρησιμοποιείται από ριζοσπάστες —του Ζιλ Ντωβέ συμπεριλαμβανομένου— κυρίως της Γαλλίας για την περιγραφή της επαναστατικής διαδικασίας. Συνεπάγεται την κατάργηση του κεφαλαίου (σταθερού και μεταβλητού) και της ανταλλακτικής αξίας, το τσάκισμα του κρατικού μηχανισμού και τη συγκρότηση κοινωνικών σχέσεων που τείνουν προς τη παραγωγή της ανθρώπινης κοινότητας.

είχαν μπουκτίσει με τις σταλινικές συκοφαντίες που χαρακτήριζαν τους —υπαρκτούς ή υποτιθέμενους— τροτσκιστές ως φασίστες και προβοκάτορες που πληρώνονταν από το κράτος και το αφεντικό. Το σταλινοκρατούμενο συνδικάτο, η CGT, είχε ως τότε καταφέρει να αποτρέψει σχεδόν κάθε στάση εργασίας: "Η απεργία είναι όπλο των μεγαλοαφεντικών...". Την Άνοιξη του '47, οι εργάτες του Μπιλανκούρ ξεκίνησαν μια απεργία δυο εβδομάδων, εν μέρει διαχειριζόμενη από τη βάση, και εξέλεξαν ένα γνωστό τροτσκιστή, τον Πιερ Μπουά¹⁹, στην απεργιακή επιτροπή. Όλα αυτά παρά τα χρόνια προπαγάνδας, και το ότι η μικρή επαναστατική μειοψηφία δεν είχε τρόπο να απαντήσει παρά μοιράζοντας λίγες προκηρύξεις, ρισκάροντας έτσι την απόλυση ή το ξυλοκόπημα, καθώς η CGT ήλεγχε το εργοστάσιο. Αν σε τέτοιες αρνητικές συνθήκες, ένας σημαντικός αριθμός εργατών τόλμησε να παρατήρει το πόστο του και να ορίσει έναν τροτσκιστή ως εκπρόσωπο, δεν είναι επειδή επιτέλους βρήκαν και διάβασαν την *Προδομένη Επανάσταση* του Τρότσκι ή κάποια άλλη κριτική ανάλυση της γραφειοκρατίας. Απλούστερα, η πίεση των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης, καθώς και η αντίσταση που προέβλεπαν στην εκμετάλλευσή τους, τους οδήγησε να παρακούσουν τις εντολές του συνδικάτου, να παλέψουν μαζί με ανθρώπους όπως ο Π. Μπουά, και να δουν ως συντρόφους άτομα που μέχρι πρότινος δεν εμπιστεύονταν. Κατά κάποιον τρόπο, υπήρχε περισσότερη αγωνιστικότητα σε εκείνα τα κτίρια το 1947 από ότι το 1968: το '47, κάποιοι από τους απεργούς εξέτασαν το ενδεχόμενο να κατασκευάσουν όπλα, ενώ άλλοι ανέτρεψαν το βανάκι του συνδικάτου.

Ομοίως, όταν ήρθε το τέλος της απεργίας, η αποβολή του ΚΚ από την κυβέρνηση και η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, η CGT υιοθέτησε μια σκληρότερη αντι-αστική γραμμή. Μια αιτία (ή αφορμή) της εκδίωξης των υπουργών του ΚΚ από την κυβέρνηση ήταν η υποστήριξη των σταλινικών στους απεργούς. Η εργατική γραφειοκρατία ξανακέρδισε την επιρροή της στις μάζες των εργατών. Όχι όμως εντελώς: οι τροτσκιστές άρπαξαν την ευκαιρία της απεργίας και ίδρυσαν ένα μικρό συνδικάτο (με την ονομασία *Δημοκρατικό Συνδικάτο Ρενώ* [*Syndicat Démocratique Renault*]) το οποίο πάλεψε στο πλευρό τους για κάποια χρόνια πριν αποδυναμωθεί και σβήσει. Ο λόγος που πολύ λίγοι εργάτες είχαν εμπιστοσύνη στο συνδικάτο των τροτσκιστών δεν είχε να κάνει με το ότι οι σταλινικές συκοφαντίες επανέκτησαν την αποτελεσματικότητα που είχαν χάσει το 1947. Η αιτία είναι πιο απλή: η CGT ήταν πιο κοντά στις ανάγκες των προλετάρων, προωθούσε κάποια από τα αιτήματά τους, οργάνωνε τις απεργίες τους. Η CGT τους υπερασπιζόταν και τους αντιπροσώπευε καλύτερα από ένα συνδικάτο που ήταν μια μικρή μειοψηφία στη Ρενώ και σχεδόν ανύπαρκτο στην υπόλοιπη χώρα.

Από τον προπαγανδιστή στο διδάσκαλο

Η γνώμη είναι ένα σύνολο από (ατομικές ή ομαδικές) ιδέες για τον κόσμο. Η επιθυμία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι να σχηματίζει ο καθένας μας τις ιδέες του μόνος, και μόνον εκ των υστέρων να τις συγκρίνει με τις ιδέες των υπόλοιπων. Η άμεση δημοκρατία προτιμά το συλλογικό σχηματισμό των ιδεών. Όμως και οι δυο πιστεύουν ότι η καλύτερος τρόπος για να απελευθερώσουμε τη σκέψη μας είναι να αποκτήσουμε μια σωστή μόρφωση, ή καλύτερα να διδάξουμε τους εαυτούς μας, καθώς ο εαυτός εδώ είναι κατά προτίμηση συλλογικός.

Εξαιτίας της ανόδου και της πτώσης του ολοκληρωτισμού στον 20ο αιώνα, η λέξη "προπαγάνδα" και η πραγματικότητά της γενικά περιφρονούνται και αποδοκιμάζονται. Το 1939 ο S. Chakotin εξέδωσε το βιβλίο *Ο Βιασμός των Μαζών* (μεταφράστηκε στα αγγλικά το 1940· νέα έκδοση από τον εκδ. οίκο Haskel House, 1982): μαθητής του Παβλόφ, υποστήριξε ότι οι ολοκληρωτικές (ιδίως οι ναζιστικές) μέθοδοι ελέγχου του νου βασίζονται στη χρήση

¹⁹ Pierre Bois (1922-2002). Γάλλος Συνδικαλιστής και μέλος της τροτσκιστικής οργάνωσης *Lutte Ouvrière*.

των συναισθηματικών ορμών για τη δημιουργία ελεγχόμενων ανακλαστικών. Ο Chakotin θεωρητικοποιούσε την ίδια του την πρακτική: στις αρχές της δεκαετίας του 1930 ήταν υπεύθυνος αντιφασιστικής προπαγάνδας του γερμανικού SPD [Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας]. Υποστήριζε ότι ο ίδιος απευθυνόταν στη λογική και όχι στο συναίσθημα όπως οι ναζί, όμως αυτό δεν τον εμπόδισε από το να καταστρώσει τεχνικές ελέγχου του πλήθους στις μαζικές συγκεντρώσεις. Είναι ακόμη ο εμπνευστής του συμβόλου με τα τρία βέλη μέσα σε κύκλο που χρησιμοποιήθηκε από το "Σιδηρούν Μέτωπο", το οποίο είχε συγκροτηθεί το 1931 σαν μια οργάνωση-ομπρέλα που είχε σαν στόχο να συγκεντρώσει σοσιαλιστές, φιλελεύθερους και (αρχικά) καθολικούς δημοκράτες, αλλά όχι και το KPD, για να αντιμετωπιστεί ο Χίτλερ. Αναμφίβολα, ήταν ένα από τα πρώτα πολιτικά σύμβολα στα οποία έχουν δωθεί ποικίλες ερμηνείες, όμως σίγουρα είχε φτιαχτεί για να δίνει την εντύπωση μιας ανώτερης εξουσίας: η επίδειξη δύναμης των δημοκρατικά οργανωμένων μαζών με στρατιωτική περιβολή υποτίθεται ότι θα έλκυε το γερμανικό λαό περισσότερο από την επίδειξη ωμής δύναμης των ναζιστικών παρελάσεων. Όμως η ιστορία δεν είναι ένας πόλεμος συμβόλων. Η αποτυχία του Chakotin να νικήσει τους ναζί στο ίδιο τους το παιχνίδι είναι ένα σημάδι ότι η επιτυχία του Χίτλερ λίγο είχε να κάνει με τεχνικές χειραγώγησης πλήθους. Η Γερμανία στράφηκε στο Χίτλερ όταν η Δημοκρατία της Βαυαρίας αποδείχτηκε ανίκανη να προσφέρει μια άλλη (ριζοσπαστική, ρεφορμιστική ή συντηρητική) λύση στην κρίση της.

Ο Εντ. Μπέρνεϋζ²⁰, ίσως ο πρώτος επαγγελματίας διαφημιστής στις δημόσιες σχέσεις, είχε ήδη περιγράψει στο έργο του *Προπαγάνδα* (1928) το πώς μια "αόρατη κυβέρνηση" εξουσιάζει τη δημοκρατική κοινωνία. Υποστήριξε ότι είχε τη δυνατότητα να επιδράσει πάνω στο συλλογικό ασυνείδητο χρησιμοποιώντας ένα συνδυασμό φροϋδισμού, ψυχολογίας πλήθους, και διαφημιστικών τεχνικών που επινόησε ο ίδιος. Πελάτες του ήταν τόσο το μεγάλο κεφάλαιο όσο και οι πολιτικοί. Το 1954, είχε σημαντική συμμετοχή στην αποσταθεροποίηση της (δημοκρατικής) κυβέρνησης της Γουατεμάλα, η οποία εντέλει ανατράπηκε από τις ΗΠΑ. Τότε, αποτελούσε καινοτομία η "προώθηση" ενός υποψηφίου του Λευκού Οίκου σαν να ήταν αναψυκτικό, και με παρόμοιες μεθόδους. Δυστυχώς ο Μπέρνεϋζ ήταν μπροστά από την εποχή του. Προάγγελος της δικής μας, τώρα που κανένα κόμμα δεν τολμά να κάνει προπαγάνδα: *επικοινωνεί*. Τα διαφημιστικά σποτ δεν πουλάνε αγαθά, πουλάνε λάιφ-στάιλ. Τα κόμματα δεν προωθούν το πρόγραμμά τους, προωθούν νόημα και εικόνα.

Αντίθετα από την ακατέργαστη *agit-prop* της περασμένης εποχής, η εξελιγμένη πολιτική διαφήμιση της εποχής μας δεν υποκρίνεται ότι αλλάζει τις απόψεις μας: παρουσιάζει τον εαυτό της σαν μια χείρα βοήθειας, που θα μας βοηθήσει να σχηματίσουμε μια γνώμη μόνοι μας. Η διαφήμιση σήμερα αυτοαποκαλείται *πληροφορία*, και μάλιστα διαδραστική [interactive] πληροφορία. Τα πάντα υποτίθεται πως είναι "από-τα-κάτω". Το σύγχρονο μάνατζμεντ έχει γίνει το ιδανικό μοντέλο κάθε σχέσης. Το "προοδευτικό" αφεντικό δίνει στο προσωπικό του ένα μεγάλο περιθώριο για αυτοοργάνωση στην εργασία... φτάνει να πιάνουν τη στοχοθεσία της εταιρίας. Ο δάσκαλος στοχεύει να αναπτύξει την αυτονομία του μαθητή. Ο ψυχολόγος (σύμβουλος, συγγνώμη...) επαναλαμβάνει στον ασθενή του: *Να είσαι ο εαυτός σου!* Αυτή η αντίφαση παραμένει η ίδια σε κάθε πεδίο δραστηριότητας και καταλήγει σε περισσότερο έλεγχο πάνω στο προσωπικό (ιδιαίτερα χάρις στην εισαγωγή των Η/Υ), σε περισσότερες γραφειοκρατικές οδηγίες στα σχολεία, σε περισσότερες συνεδρίες με το σύμβουλο ψυχολογικής υποστήριξης.

Πώς θα μπορούσε να είναι αλλιώς; Η κριτική του "πρώτα η μόρφωση" (ή "πρώτα η αυτομόρφωση") είχε ήδη γίνει στα 1845:

²⁰ Edward Bernays (1891-1995). Θεωρείται ο πρώτος που ερευνήσε το πεδίο των δημόσιων σχέσεων (PR). Ανιψιός του Φρόυντ.

" Η υλιστική αρχή περί της μεταβολής των συνθηκών και της αγωγής ξεχνά ότι οι συνθήκες μεταβάλλονται από τους ανθρώπους, και ότι ο ίδιος ο εκπαιδευτής πρέπει να εκπαιδευτεί. Αυτή η αρχή διαιρεί επομένως την κοινωνία σε δύο μέρη, εκ των οποίων το ένα υψώνεται πάνω της." (Μαρξ, *Θέσεις για τον Φόουερμπαχ*, III)

Κανείς δεν πιστεύει και πολύ αυτά που λένε τα διαφημιστικά ή οι πολιτικές διαφημίσεις. Κι όμως λειτουργούν. Κανείς οδηγός δε θεωρεί το νέο SW 407 το καλύτερο οικογενειακό αμάξι όλων των εποχών επειδή είδε ένα διαφημιστικό της Πεζώ, και κανείς ψηφοφόρος δεν περιμένει ο υποψήφιος πρόεδρος να τηρήσει όλες τις υποσχέσεις του. Όμως οι άνθρωποι συνεχίζουν να αγοράζουν αμάξια και να ψηφίζουν στις εκλογές, και αυτό είναι που μετράει. Το περιεχόμενο του μηνύματος είναι πολύ μικρότερης σημασίας από τη μαζική συμμετοχή στο όλο σύστημα και την αποδοχή του συστήματος.

"Όσο περισσότερη πληροφορία και συζήτηση υπάρχει, τόσο καλύτερα..."

Όλοι οι δημοκράτες, μετριοπαθείς και ριζοσπάστες, πιστεύουν ότι οι ανεπάρκειες της δημοκρατίας προέρχονται από το ότι δεν υπάρχει αρκετή: δεν υπάρχουν αρκετά καλά σχολεία, ποιτικές εφημερίδες, σοβαρά τοκ σόου στην τηλεόραση ...και δεν υπάρχουν αρκετά διαφοροποιημένες και πλήρεις πηγές πληροφόρησης.

Πράγματι η δημοκρατία βασίζεται στην (ατομική ή/και συλλογική) ελεύθερη βούληση, όμως αυτή η ελευθερία πρέπει να τροφοδοτηθεί με όσο περισσότερη πληροφορία και συζήτηση γίνεται.

Αυτή η άποψη είναι αναμενόμενη όταν προέρχεται από έμμισθα κομματικά στελέχη, δασκάλους, ανθρώπους των μέντια, εκδότες, και γενικά όσους βγάζουν το ψωμί τους (και βρίσκουν ένα νόημα) από την επικοινωνία. Όμως προκαλεί έκπληξη ότι τόσοι πολλοί επαναστάτες θεωρούν την απόκτηση και ανταλλαγή ιδεών ως το πρώτο κινούν της ιστορίας.

Στο 1984 του Όργουελ, ο Ουίνστον παρακολουθείται από μια οθόνη τηλεόρασης η οποία είναι εγκατεστημένη χωρίς τη θέλησή του στο καθιστικό του, και την οποία απαγορεύεται να κλείσει. Στις αρχές του 21ου αιώνα, η τηλεόραση δεν είναι πια η δημοφιλής οθόνη που ήταν το 1960 ή το 1990. Στο ίντερνετ, το σπίτι ή τα κινητά, ο καθένας μπορεί να έχει άμεση πρόσβαση σε φόρουμ όπου χιλιάδες συνομιλίες λαμβάνουν χώρα ανάμεσα σε υπουργούς, οικολόγους, επιχειρηματίες, γκέι ακτιβιστές, ανέργους, υπέρμαχους της αντιπαγκοσμιοποίησης, και κάποιες φορές αναρχικούς. Με ένα κλικ μπορώ να έχω ένα σωρό δεδομένα ή διαφορετικές απόψεις για το τι συμβαίνει σήμερα στο Πεκίνο ή τη Λα Παζ²¹. Με λίγα κλικ παραπάνω, μπορώ να αντικρούσω αυτά τα δεδομένα και τις απόψεις μπροστά σε έναν "ιντερναύτη"²² από το Πεκίνο ή το Σύνδευ, ή να κάνω τη γνώμη μου να κυκλοφορήσει σε όλο τον κόσμο μέσα σε λίγα λεπτά. Αυτή η άμεση και καθολική διαθεσιμότητα συμπεριλαμβάνει και το παρελθόν. Εκτός κι αν έχω μια λαχτάρα να δω τα κανάλια του Άμστερνταμ, δε χρειάζεται πια να επισκεφτώ το Διεθνές Ινστιτούτο της Κοινωνικής Ιστορίας [International Institute of Social History] αν θέλω να μάθω για τον Κόκκινο Στρατό της Ρουρ του 1920. Δεν είναι τα πάντα διαθέσιμα ονλάιν, όμως υπάρχουν περισσότερα στο ίντερνετ από ότι σε μια δημόσια βιβλιοθήκη... ή φυσικά ένα πρακτορείο εφημερίδων. Το σημαντικότερο, δεν είναι εκεί μονάχα για να διαβαστούν, αλλά για να μοιραστούν και να γίνουν αντικείμενο συζήτησης.

Αφού τα πάντα είναι ποσοτικοποιησιμα σήμερα, δεν είναι απίθανο κάποιος να επινοήσει ένα σύστημα που θα παρακολουθεί και θα ποσοτικοποιεί τις συνομιλίες (τόσο πρόσωπο με

²¹ La Paz. Πόλη της Βολιβίας, έδρα του κοινοβουλίου.

²² internaut. Κατά το astronaut κλπ. Χρήστης του ίντερνετ, "σέρφερ".

πρόσωπο όσο και στο ίντερνετ, τις τηλεφωνικές, κλπ) που λαμβάνουν χώρα ανά πάσα στιγμή στον πλανήτη. Ακόμα κι αν συνυπολογίσουμε την πληθυσμιακή αύξηση, το αποτέλεσμα θα είναι μάλλον υψηλότερο από το 1970.

Ο σύγχρονος άνθρωπος είναι ένα παράδοξο. Επαναλαμβάνει όλη την ώρα ότι γίνεται όλο και περισσότερο αλλοτριωμένος (και ρίχνει το φταίξιμο σε οντότητες που ονομάζει *οικονομία, χρηματιστήρια, ή παγκοσμιοποίηση*), κι όμως, μόλις τελειώσει τη δουλειά του, αισθάνεται ότι ξαναβρίσκει τον εαυτό του διαβάζοντας ή (καλύτερα και πιο διαδραστικά [interactive]) συζητώντας περί αλλοτρίωσης στα chatroom του κυβερνοχώρου.

Όσο λιγότερη εξουσία έχουμε πάνω στη ζωή μας, τόσο περισσότερο μιλούμε γι' αυτήν. Ο σύγχρονος πολίτης δε βρίσκει πια ικανοποίηση στους βαρείς, μακρινούς, παραδοσιακούς δημοκρατικούς μηχανισμούς. Και ταυτόχρονα, του προσφέρεται μια διαρκής και στιγμιαία δημοκρατία από δημοσκοπήσεις, συζήτηση στο ίντερνετ, συμμετοχική τηλεόραση και ραδιόφωνο, τηλεϊαλίτι σόου. Δεν ερωτάται για τις πολιτικές προτιμήσεις του κάθε τέσσερα ή πέντε χρόνια: κάθε ημέρα είναι ημέρα εκλογών. Ο φιλελεύθερος L. von Mises έγραφε το 1922 ότι "η οικονομία είναι μια δημοκρατία όπου κάθε δεκάρα λειτουργεί ως ψήφος. Είναι η δημοκρατία των καταναλωτών." Σήμερα, οι επιλογές μας δεν αντανakλώνται μόνο στις αγορές μας: η πιο ταπεινή καθημερινή χειρονομία ισοδυναμεί με το να διαλέγουμε πλευρά. Αναμειγνύοντας λατινικά και ελληνικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ζούμε σε μια οικονομική **δομοκρατία**²³, στην οποία μας έχει δοθεί η ελευθερία να αλλάξουμε τα πράγματα από το σπίτι μας: μπορώ να συμβάλλω στην επίλυση του παγκόσμιου περιβαλλοντολογικού προβλήματος αγοράζοντας λαμπτήρες χαμηλής κατανάλωσης για το καθιστικό μου.

Ίντερνετ, το αποκορύφωμα της δημοκρατίας

Το Speakers' Corner στο Χάιντ Παρκ της Αγγλίας ήταν αντικείμενο περιγέλου ως σύμβολο των κοινωνικά αβλαβών λόγων. Η σημερινή γενικευμένη αυτοδιαχειριζόμενη ομιλία διαδίδεται καθολικά και άμεσα. Η κοινωνία γίνεται πιο σκληρή, με τις εκατομμύρια κάμερες στους δρόμους, την όλο και πιο ακριβή επιτήρηση, το βιομετρικό έλεγχο, τα εργαλεία αυτοποιημένης ταυτοποίησης προσώπων, τη γοργή μεγέθυνση του εργασιακού τομέα που λέγεται δημόσια και ιδιωτική αστυνομία. Κι όμως ταυτόχρονα αυτή η κοινωνία αφήνεται να πλημμυρίσει από μια ακατάπαυστη φλυαρία. Στο χώρο εργασίας, τη σχολική αίθουσα, τα ζευγάρια, την οικογένεια, ανάμεσα στους επαγγελματικούς χώρους, ανάμεσα σε ηθοποιούς και θεατές, ανάμεσα σε κουλτούρες, θρησκείες, μήντια, ανάμεσα σε γείτονες, παντού, τα πάντα πρέπει να συζητηθούν και όλη η πληροφορία πρέπει να διαδωθεί, ούτως ώστε η εξουσία να ρέει ασταμάτητα και να μην κρυσταλλοποιείται ποτέ, ούτως ώστε κανείς να μην την μονοπωλεί. Ο πόλεμος στο Κόσσοβο το 1999 ήταν ο πρώτος πόλεμος με μαζική συμμετοχή χρηστών του ίντερνετ. Ο καθένας μας έγινε ένας αυτόκλητος ρεπόρτερ: *Μη μισείς τα μέσα: Γίνε το μέσο!*

Δε χρειάζεται καν να το αναφέρουμε, δε νιώθουμε καμία νοσταλγία. Το βιβλίο καθαυτό δεν είναι καλύτερο από το δίκτυο, ούτε η εφημερίδα που αγοράζουμε από το περίπτερο πιο διαφωτιστική από τις φήμες που κυκλοφορούν στον κυβερνοχώρο. "Ο ημερήσιος τύπος και ο τηλεγράφος που μεταφέρει εφευρέσεις αυτοστιγμεί σε ολόκληρο τον πλανήτη, δημιουργούν περισσότερους μύθους (και τα αστικά πρόβατα τους πιστεύουν και τους μεγεθύνουν) σε μια μόνη μέρα από όσους παλιότερα δημιουργούνταν σε έναν ολόκληρο αιώνα" (Επιστολή Μαρξ προς Κούγκελμαν, 27^{ης} Ιουλίου 1871). Τα σύγχρονα μέσα όπως το ίντερνετ ή το κινητό τηλέφωνο όχι μόνο εντείνουν μια διαδικασία που ξεκίνησε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και επιταχύνθηκε στον 20^ο, αλλά φέρνουν μια σημαντική μεταβολή. Ο σύγχρονος πολίτης παραπονείται συνεχώς ότι η πολιτική γίνεται από αυτούς, από αρχηγούς που αν και

²³ *domocracy*. *Domus* σημαίνει 'οικία' στα λατινικά.

έχουν εκλεγεί από το λαό δεν τον εκπροσωπούν στ'αλήθεια, και ονειρεύεται μια δημοκρατία στην οποία θα συμμετείχαμε *εμείς*. Χάρης στο ίντερνετ, το όνειρο γίνεται πραγματικότητα, ως ένα σημείο: η δημοκρατία δίνεται πίσω σε *εμάς*. Όλοι έχουμε το δικαίωμα έκφρασης γνώμης, κάθε αναγνώστης μπορεί να γίνει συγγραφέας, κριτικός και εκδότης. Και στα σουπερμάρκετ, όλοι αγοράζουμε ό,τι το χρήμα μας μάς επιτρέψει να επιλέξουμε, αλλά θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να μη χρησιμοποιούμε για τις αγορές μας ποτέ σουπερ μάρκετ.

Η σύγχρονη δημοκρατία θέλει να σκέφτεται τον εαυτό της όχι ως σύνολο θεσμών, αλλά ως ένα δίκτυο δικτύων. Στην πραγματικότητα, αυτά τα δίκτυα υπάρχουν μόνο και μόνο επειδή υπάρχουν θεσμοί, ο δε ισχυρότερος θεσμός είναι η ισχύς του Κράτους, που λειτουργεί ως φροντιστής και προστάτης όλων των άλλων θεσμών.

Για να μας επιβάλλει τι να σκεφτόμαστε, η δημοκρατία μάς λέει **για ποιο πράγμα** πρέπει να σκεφτόμαστε. Όταν ο Χάμπερμας εκθείαζε τις αρετές της "δημόσιας σφαίρας" το 1962, έβλεπε με δυσαρέσκεια την υπονόμευσή της από τα μμε. Στις μέρες μας ο Χάμπερμας μπορεί να ήταν πιο αισιόδοξος, καθώς ο καθολικός διάλογος φαίνεται να επαναφέρει την "ανοιχτότητα" που προσδοκούσε: πολίτης σήμερα είναι κάποιος με πρόσβαση στον τύπο, τα μέσα και το ίντερνετ. Όμως αυτή η νέα έννοια του πολίτη ισοδυναμεί με την ελευθερία να εκφράζουμε τη γνώμη μας για τα παγκόσμια ζητήματα, δηλ. για αυτά που λέγονται για τα παγκόσμια ζητήματα από τον τύπο, τα μήντια και το ίντερνετ. Η δημόσια σφαίρα δίνει την εντύπωση ότι μπορεί να βάλει ένα όριο στην εξουσία του Κράτους, όμως τότε καθόρισε πραγματικά την πορεία σημαντικών γεγονότων; Η έκφραση της γνώμης έχει σημασία όταν συμβάλλει στη διαμόρφωση των πραγμάτων· όταν δεν τα καθορίζει, δεν έχει τόσο σημασία. Ο συντηρητικός φιλελεύθερος Τόκβιλ ήταν περισσότερο ακριβής:

"...αποτελεί αξίωμα των πολιτικών επιστημών ότι στις ΗΠΑ ο μόνος τρόπος εξουδετέρωσης της επιρροής των εφημερίδων είναι ο πολλαπλασιασμός τους" (*Η Δημοκρατία στην Αμερική*, 1835).

Περισσότερο από όλα, η δημοκρατία θριαμβεύει υποδεικνύοντάς μας **πού** να σκεφτόμαστε. Ο αναγνώστης εφημερίδας του 1900 μπορούσε να διαλέξει ανάμεσα μια σοσιαλιστική ή δεξιά εφημερίδα, όμως δεν είχε καθόλου επιρροή στη δομή και την εξέλιξη του τύπου. Ομοίως, η οργάνωση του ίντερνετ είναι πέρα από την εξουσία ενός αναγνώστη ή ενός δημιουργού ιστοσελίδων: καταρχήν, δε ρωτήθηκε ποτέ για την ίδια τη γέννηση του δικτύου.

Πράγματι, αντίθετα με ένα ραδιοφωνικό σταθμό ή ένα περιοδικό, το περιεχόμενο του οποίου επηρεάζεται από τους ιδιοκτήτες, τους συντάκτες και (σε μεγαλύτερο βαθμό) τους διαφημιστές που τον χρηματοδοτούν, στο ίντερνετ το περιεχόμενο αποφασίζεται από τον ίντερναύτη: είναι ελεύθερος να φτιάξει τη σελίδα του, να γράψει λίγο-πολύ ό,τι του κάνει κέφι, να επισκεφτεί τις σελίδες που θέλει και να έρθει σε επαφή μέσω email με όποιον επιθυμεί. Αν ελευθερία είναι η απουσία αρχηγών, τότε το ίντερνετ είναι ελεύθερο. Όμως, πώς γίνεται και υπάρχει ένα παγκόσμιο δίκτυο; Υπάρχει μόνον επειδή χρηματοδοτείται από μίαν απειρία αγοραστών και πωλητών (ανταγωνισμός) και κυριαρχείται από λίγες γιγάντιες επιχειρήσεις (μονοπώλια). Η Wikipedia χρειάζεται την Google Inc. και τις άλλες μηχανές αναζήτησης. Το ίντερνετ είναι το όχημα της δημοκρατίας όπως αυτή χρηματοδοτείται από το μεγάλο κεφάλαιο. Η εύκολη πρόσβαση σε δικτυακή πληροφορία και η επικοινωνία είναι δυνατή λόγω μια διεθνούς αγοράς όπου παίζονται τόσο ισχυρά καπιταλιστικά και εθνικά συμφέροντα, που ο μέσος χρήστης φτάνει να έχει την εξουσία που έχει και όταν ψωνίζει στο σουπερμάρκετ. Ποτέ πριν κυκλοφορία χρήματος και ιδεών δεν ήταν τόσο στενά συνδεδεμένες, με την πρώτη να αποτελεί την προϋπόθεση για τη δεύτερη.

Το να πούμε ότι το ίντερνετ δημιουργήθηκε (ή δε θα υπήρχε χωρίς) τα εκατομμύρια των χρηστών του, είναι εξίσου αληθές με το να πούμε ότι τα εκατομμύρια των οδηγών είναι υπεύθυνοι για την εξέλιξη της αυτοκινητοβιομηχανίας. Σίγουρα, υπάρχει μια διαφορά: οι

οδηγοί δεν κατασκευάζουν τα αυτοκίνητά τους, ενώ οι ιντερναύτες είναι η σάρκα και τα οστά του ίντερνετ. Όμως ακόμα κι έτσι, το μόνο που μπορούν να κάνουν είναι να ανταλλάσουν απόψεις. Υψώνοντας τη μέγιστη πληροφορία και συζήτηση σε αρχή, δίνουμε αναπόφευκτα προτεραιότητα στο πλαίσιο στο οποίο η πληροφορία κυκλοφορεί και διεξάγεται η συζήτηση. Φυσικά, ο καθένας επιθυμεί οι δίοδοι της πληροφορίας να είναι όσο "από-τα-κάτω" γίνεται, όμως πώς θα μπορούσε να γίνει αυτό όταν ολόκληρη η ζωή αυτών που επικοινωνούν οργανώνεται "από-τα-πάνω"; Η κοινωνία δεν είναι το άθροισμα των εκατομμυρίων απόψεων ή εμπειριών που κοινοποιούνται στο δημόσιο χώρο.

"Οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες": ισχύει όσο το 1845. Η διαφορά σήμερα είναι ότι δισεκατομμύρια ιδέες κυκλοφορούν και είναι (σχεδόν) καθολικά διαθέσιμες. Όμως ποιος έχει την εξουσία; Το πολιτικό σύστημα στηρίζεται ακόμα στις εθνικές και προεδρικές εκλογές, και τα υπόλοιπα είναι απλά αξεσουάρ. Το 1900 ή το 1950, η πολιτική και η πολιτικές αποφάσεις ήταν αντικείμενο συζήτησης στις δημοτικές αίθουσες ομιλιών, όμως **δεν αποφασίζονταν** εκεί. Όπως και σήμερα η πολιτική δεν παράγεται στο ίντερνετ. Η παραγόμενη από το θέαμα παθητικότητα (όπως αναλύθηκε από την Καταστασιακή Διεθνή) έχει πάρει τη μορφή ενός συνεχούς σόου δραστηριότητας. Είμαστε ελεύθεροι, εικονικά ελεύθεροι.

Η άμεση δημοκρατία σύμφωνα με τη λογική της

Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της, η άμεση δημοκρατία στοχεύει στα εξής:

- [1] Σεβασμός της πλειοψηφίας.
- [2] Δυνατότητα έκφρασης των μειοψηφιών, στις οποίες δίνεται μεγάλο εύρος δράσης.
- [3] Δυνατότητα ελευθερίας του λόγου, για να αποφεύγονται οι πιέσεις και η βία: "Ας μιλήσουμε πρώτα".
- [4] Προτεραιότητα της συλλογικής βούλησης, όχι της θέλησης ενός ατόμου ή λίγων προσώπων.
- [5] Σεβασμός στις αποφάσεις που λαμβάνονται από κοινού.

Ας εξετάσουμε αυτές τις αρχές μία προς μία.

[1] Ο Κανόνας της πλειοψηφίας. Πολλά κοινωνικά κινήματα έχουν ξεκινήσει από μειοψηφίες, συχνά εξαιρετικά ισχνές. Στη δεκαετία του 1930, την εποχή που συνέβαιναν μεγάλες απεργίες της ανειδίκευτης εργασίας στις ΗΠΑ, δυο καταλήψεις εργοστασίων στις οποίες συμμετείχαν κοντά 10.000 άνθρωποι, ξεκίνησαν απο μιζή ντουζίνα εργάτες. Το 1936, στην Γκούντγιορ, την ώρα που το συνδικάτο διαπραγματευόταν με το αφεντικό τους μισθούς, 98 ανειδίκευτοι παράτησαν το πόστο τους. Τους ακολούθησαν άλλοι 7.000 εργάτες, εξαναγκάζοντας το μάνατζμεντ σε υποχώρηση μετά από 36 ώρες. Η αντίρρηση που θα μπορούσε κανείς να προβάλει σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, είναι ότι μια μειοψηφία ξεκινά δράσεις που σύντομα υιοθετούνται από την πλειοψηφία. Έτσι είναι, όμως αυτό ακριβώς είναι που δείχνει πόσο λίγο σχετικό είναι το κριτήριο της πλειοψηφίας.

Οι συμμετέχοντες στην περιφρούρηση μιας απεργίας βάζουν τα συμφέροντά τους (και τα συμφέροντα της εργασίας εν γένει) πάνω από τα συμφέροντα αυτών που δεν απεργούν: δε σέβονται το δικαίωμα στην εργασία αυτών που θέλουν να δουλέψουν. Οι δημοκράτες θα μπορούσαν να πουν ότι η απεργία έχει την υποστήριξη της μεγάλης πλειοψηφίας του εργατικού δυναμικού: ξεχνούν ότι η δημοκρατία είναι επίσης ο προστάτης των μειονοτήτων. Παρεπιμπτόντως, τι αποτελεί πλειοψηφία; Το 51%; το 60%; το 95%; Βρισκόμαστε αντιμέτωποι με την ακαταλληλότητα της αρχής του *αυτού*-. "Ας αποφασίσουν οι εργάτες για τον εαυτό τους..." Ποιος αποφασίζει τότε μια μειοψηφία παύει να είναι μειοψηφία και αρχίζει να γίνεται

πλειοψηφία, και τότε μια πλειοψηφία γίνεται αρκετά μεγάλη ώστε να θεωρείται η συλλογική βούληση;

[2] *Δικαιώματα των μειοψηφιών.* Κάθε βαθύ κίνημα, είτε πρόκειται για απλά αιτήματα είτε για κάτι παραπάνω, θα τραβήξει κοντά του έναν αριθμό ακόμα αναποφάσιτων προσώπων, και θα απαιτήσει από αυτά να κάνουν πράγματα που δε συνήθιζαν να κάνουν. Όταν οι *πικετέρος* κάνουν μια γύρα στη γειτονιά τους ζητώντας να κατέβουν 50 άτομα να ενισχύσουν το μπλοκάρισμα του δρόμου, δε δρουν σαν το αφεντικό που καλεί το προσωπικό του, ούτε σαν τον στρατιωτικό διοικητή που δίνει εντολές στους στρατιώτες του: έχουν την απαίτηση από τους άλλους προλετάριους να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους αφενός απέναντι στους *πικετέρος* και αφετέρου απέναντι στους **εαυτούς τους**.

Υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στο σύνολο της βάσης και τα πιο ενεργά της στοιχεία: όμως χρειάζεται κάτι παραπάνω από το να ξεκινήσουν την αναταραχή στο χώρο εργασίας για να μεταμορφωθούν αυτά τα ενεργά στοιχεία σε μια νέα εξουσιαστική ελίτ του εργοστασίου, και ίσως της κοινωνίας. Η γραφειοκρατικοποίηση είναι σχεδόν πάντα αποτέλεσμα του ρεφορμισμού, όχι το ανάποδο. Μπορεί να αναδυθεί τόσο από τις μειοψηφίες των ακτιβιστών όσο και από τις πλειοψηφίες που συναινούν. Η ύπαρξη μιας πλειοψηφίας και μιας μειοψηφίας δεν είναι ένα αρκετά ασφαλές κριτήριο για να αποτιμήσουμε και να δράσουμε σε μια κατάσταση. Η δυσικότητα της πλειοψηφίας/μειοψηφίας λειτουργεί άλλοτε συμπληρωματικά και άλλοτε αντιθετικά. Κανείς δεν τα σκέφτεται αυτά σε συνθήκες κενού. Αν συμφωνείς με μια απόφαση, τείνεις να πιστέψεις ότι προέρχεται από έναν επαρκή αριθμό ατόμων. Οι διαφωνούντες τείνουν να πιστέψουν το αντίθετο: θα ήθελαν μια άλλη, μια μεγαλύτερη πλειοψηφία...

[3] *Ελευθερία του λόγου.* Δεν έχει νόημα να διερωτηθούμε αν η συζήτηση λαμβάνει χώρα πριν, μετά, ή κατά τη διάρκεια της πράξης της εξέγερσης. Το 1936, στο εργοστάσιο της Τζένεραλ Μότορς στο Τολέδο, όλο το εργατικό δυναμικό συγκεντρώθηκε στη γενική συνέλευση, όμως, όπως είπε ένας συμμετέχων, "ήταν λες και όλοι είχαμε πάρει τις αποφάσεις μας πριν να ειπωθεί το παραμικρό στη συνέλευση". Και ξεκίνησε μια απεργία με κατάληψη του εργοστασίου. Αυτοί οι εργάτες δεν ήταν ρομπότ χωρίς μυαλό. Η λεκτική ανταλλαγή *εκείνη τη στιγμή* δεν ήταν αναγκαία επειδή είχε γίνει *πρωτύτερα*, σε εκατοντάδες άτυπες συζητήσεις και μικρά μαζέματα. Η δράση που γεννήθηκε από αυτές μίλαγε από μόνη της.

Αν εξισώσουμε τη δημοκρατία με την ανταλλαγή απόψεων, αυτές οι συναντήσεις θα μπορούσαν να ονομαστούν δημοκρατικές, όμως δεν ήταν η δημοκρατική αρχή που τις έκανε εφικτές.

Από την άλλη, σε πολλές διαμάχες, η προτροπή προς τους συμμετέχοντες να συγκεντρωθούν και να μιλήσουν μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα το κίνημα να δυναμώσει και να αναπτύξει ταχύτητα, ή να χάσει την ορμή του την ώρα που κέρδιζε ταχύτητα. Μια έκφραση που παύει να είναι δράση και εμπειρία διαλύεται σε ατέρμονη συζήτηση. Όμοιας, η αναζήτηση "περισσότερων πληροφοριών" είναι ένας τέλειος τρόπος για να ξεχαστεί η πληροφορία που έχει ουσία: η κοινή αποφασιστικότητα για αγώνα.

Αντίθετα με το Λόγο του Θεού που ενσαρκώθηκε, οι λέξεις των ανθρώπων εκφράζουν ιδέες, συμμετέχουν σε γεγονότα, ενδυναμώνουν (ή κάποτε εξασθενούν) τη συμπεριφορά μας, όμως δε δημιουργούν.

Οι συμμετέχοντες σε μια απεργία ή μια σύγκρουση αναγκάζονται να δράσουν και να επιλέξουν ανάμεσα σε εναλλακτικές. Όμως δε σχετίζονται με αυτές όπως ένας φιλόσοφος ή επιστήμονας που δοκιμάζει ένα σύνολο υποθέσεων και μετά, μέσω συλλογισμών και χωρίς εξωτερικές επιδράσεις, επιλέγει τη βέλτιστη από αυτές. Σε ένα κοινωνικό κίνημα, ο λόγος

βοηθά να ξεχωρίσει αυτό που ωρίμαζε στα μυαλά των συμμετεχόντων, σε σχέση με το παρελθόν και το παρόν τους.

Συνήθως η κοινωνική κριτική απορρίπτει τη μυστική ψηφοφορία και τάσσεται υπέρ της ανοιχτής, η οποία δεν τέμνει τη συνέχεια των δράσεων των ψηφοφόρων. Η στιγμή της ψηφοφορίας απομονώνει κάθε ψηφοφόρο από τους άλλους και από την υπόλοιπη ζωή του (το εκλογικό παραβάν ονομάζεται *isolateur* [απομονωτής] στα γαλλικά). Ένα από τα κύρια αντιπεργικά μέτρα που πήρε η Θάτσερ ήταν ότι έκανε παράνομη την απεργία αν δεν έχει προηγηθεί μια διαδικασία μυστικής ψηφοφορίας. Ωστόσο η ιστορία μας δίνει πολλά παραδείγματα χειραγώγησης ανθρώπων —και εργατών— από το δημόσιο σόου ανάτασης των χειρών, ένα παιχνίδι στο οποίο οι σταλινικοί έχουν γίνει ειδικοί.

Το επιχείρημά μας είναι ότι η ιστορική εξέλιξη δεν είναι αποτέλεσμα της αρχής της πλειοψηφίας που βασίζεται στην αντιπαράθεση των απόψεων και τη μέγιστη διαθεσιμότητα και κυκλοφορία των πληροφοριών. ΔΕΝ λέμε ότι πληροφόρηση και συζήτηση είναι άχρηστες. Καμιά δράση δεν είναι τόσο αυτάρκης, ούτε το νόημα της τόσο προφανές ώστε να μην απαιτείται καμιά έκφραση. Στο παράδειγμα της Τζενεραλ Μότορς του 1936 στο οποίο αναφερθήκαμε πιο πάνω, η ανταλλαγή απόψεων συνέβη, όμως πριν την απόφαση για απεργία, και συνέβαλε σε αυτήν την απόφαση. Σε αυτήν την περίπτωση, ο σεβασμός στη δημοκρατία θα σήμαινε να γίνει με το στανιό μια συζήτηση ανάμεσα στο εργατικό δυναμικό: τότε ή θα αποκαλυπτόταν η αποφασιστικότητα των εργατών, ή θα εξασθενούσε. Η συζήτηση δεν είναι ποτέ καλή ή κακή από μόνη της.

[4] *Συλλογική Βούληση*. Η δημοκρατία παρουσιάζεται πάντα σαν μια προστασία, ως το μέσο που εγγυάται τη μη-βία ανάμεσα στους συμμετέχοντες, επεδίη οι δημοκράτες υποτίθεται ότι μεταχειρίζονται ο ένας τον άλλον ως ίσος προς ίσο.

Η δράση εκ μέρους άλλων δε μετατρέπει αναγκαία κάποιον σε αρχηγό. Οι περισσότεροι γραφειοκράτες δε χτίζουν την εξουσία τους τοποθετούμενοι πάνω από τις μάζες, παρά οχυρώνόμενοι πίσω τους. Ο γραφειοκράτης προσποιείται ότι δεν έχει προσωπικές φιλοδοξίες και ότι υπηρετεί τα συμφέροντα της βάσης. Αν και σίγουρα δεν αναζητούμε χαρισματικές προσωπικότητες, δεν χρειάζεται να φοβόμαστε τις ατομικές πρωτοβουλίες.

Επιμένοντας στην κοινότητα ως αρχή, μένουμε με ληγμένο το δύσκολο δίλημμα *πλειοψηφία ή μειοψηφία*. Ανάμεσα σε αυτούς που μοιράζονται κοινές απόψεις, κάποιος πάντα θα αντιλαμβάνεται μια ευκαιρία πριν τους άλλους: η προσπάθεια να πειστούν οι άλλοι ότι η ευκαιρία πρέπει να αδραχτεί δε θα είναι πάντα μια απλή νοητική άσκηση. Η ανταλλαγή των επιχειρημάτων θα ανάψει τα αίματα, και δεν είναι απίθανο σε κάποιο σημείο να συγκρουστούν τα θέλω. Οι ιδέες δε συνέρχονται σε ουδέτερο έδαφος μέχρι μια να αναγνωριστεί ως η καλύτερη λόγω της εσωτερικής της λογικής υπεροχής. Η αλήθεια δεν ανήκει σε κανένα. Ξεσπά, εξωθεί. "Η αλήθεια είναι άσεμνη όπως το φως (...) είμαι υπό την κατοχή της" (Μαρξ, 1843). Η επίτευξη της συνέπειας δεν είναι μια ειρηνική διαδικασία. Μια ουσιαστική ιδέα κομματιάζει τις βεβαιότητές μου. Δε έρχεται σε μένα χωρίς μια κάποια βία. Αν δημοκρατία σημαίνει την επιλογή ανάμεσα σε γνώμες με μόνο κριτήριο την ατομική βούληση εν τη απουσία εξωτερικών επιδράσεων, τότε η αλήθεια δεν είναι δημοκρατική.

Όταν μια ομάδα υψώνει σε αρχή το να πρέπει κάθε δράση της να αποφασίζεται από κοινού, και μετά για κάθε αλλαγή της δράσης να πρέπει να συγκαλείται συνέλευση και γίνεται ξανά συζήτηση (ή εστω να πρέπει να ερωτηθούν όλοι), τότε θα καταλήξει να μην κάνει καμία δράση. Οι ομάδες που λένε ότι λειτουργούν σε μια βάση ολικής αυτοδιαχείρισης, το μόνο που αυτοδιαχειρίζονται είναι ο λόγος τους.

[5] Όλοι είναι υπέρ του σεβασμού των συλλογικών αποφάσεων... μέχρι να κρίνουν ότι η απόφαση που έχει ληφθεί είναι εσφαλμένη.

Το 1968 στη Γαλλία, οι εργάτες στο εργοστάσιο της Πεζώ στο Σοσώ (ήταν τότε μια περιοχή που είχε μια από τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις εξειδικευμένων εργατών σε ολόκληρη τη χώρα) κατέβηκαν σε απεργία με κατάληψη του εργοστασίου στις 20 Μαΐου. Όταν στις 10 Ιουνίου η μεγάλη πλειοψηφία των εργατών ψήφισε επιστροφή στη δουλειά, μια μειοψηφία επανεκατέλαβε τα κτίρια, μέχρι τη βίαιη απομάκρυνσή της από την αστυνομία το ξημέρωμα της 11ης. Εκείνο το ξημέρωμα, πολλοί μη-απεργοί εργάτες της πρωινής βάρδιας κατέφθναν με τα λεωφορεία στο εργοστάσιο: αντί να πιάσουν δουλειά όπως είχαν ψηφίσει, ενώθηκαν αμέσως με τους πρώην καταληψίες, και για όλη την ημέρα συγκρούονταν με τους μπάτσους. Δύο εργάτες σκοτώθηκαν. Αργότερα έγινε γνωστό από φήμες ότι οι ταραχοποιοί χρησιμοποίησαν όπλα, και ότι και μπάτσοι είχαν σκοτωθεί. Η αστυνομία το αρνείτο. Αληθινές ή (το πιθανότερο) ψευδείς, αυτές οι φήμες μάς δείχνουν πόσο σκληρή ήταν η μάχη. Η τοπική εργατική τάξη έζησε τα γεγονότα σαν μια ευθεία αντιπαράθεση με τα αφεντικά και το Κράτος. Μόνο στις 20 Ιουνίου επέστρεψαν στη δουλειά, κερδίζοντας περισσότερα από αυτά που είχαν κερδηθεί με τις εθνικές διαπραγματεύσεις.

Με άλλα λόγια, αφού ψήφισαν να επιστρέψουν στη δουλειά, ένα μεγάλο μέρος των εργατών όχι μόνο αποφάσισε να μην επιστρέψει, αλλά συσπειρώθηκε γύρω από αυτούς που μέχρι πρότινος ήταν μια μειοψηφία απομονωμένων εξτρεμιστών. Στην πρώτη κατάληψη συμμετείχαν από 100 μέχρι 1.000 άτομα σε έναν αριθμό 35.000 εργατών. Βέβαια, οι γενικές συνελεύσεις θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν μη-δημοκρατικές: ελάμβαναν χώρα κάτω από τη συνδυασμένη πίεση του CGT και των μίλητα. Όμως το ίδιο το γεγονός ότι οι εργάτες ήρθαν σε αντίφαση με αυτό που ψήφισαν, και ακόμα χειρότερα, χωρίς να κάνουν μια κανονική συνέλευση, δείχνει ότι, αντίθετα με αυτό που ισχυρίζεται η δημοκρατική αρχή, ο χωροχρόνος διαβούλευσης και ψηφοφορίας δεν είναι καθοριστικός.

Αυτό που συνέβη δεν ήταν απλά ζήτημα ενστικτώδικων ανακλαστικών της εργατικής αλληλεγγύης. Το 1972 στο εργοστάσιο της Ρενώ στο Μπιλανκούρ, η δολοφονία ενός μαοϊκού εργάτη από έναν του προσωπικού ασφαλείας δεν προκάλεσε αντιδράσεις άξιες λόγου ανάμεσα στους υπόλοιπους εργάτες, οι οποίοι έμειναν αδιάφοροι σε κάτι που είδαν ως ανώφελο αριστεριστικό παλικάρισμα. Το 1968 στην Πεζώ, οι εργάτες ένωσαν κάτι να τους ενώνει με μια ριζοσπαστική μειοψηφία που δεν τους ήταν ξένο σώμα. Εκτός αυτού, μερικά χρόνια πριν, είχαν ξεσπάσει άγριες απεργίες στο Σοσώ, συχνά με την πρωτοβουλία νεαρών εργατών. Ακόμη, κατά την πρώτη κατάληψη του 1968, καμιά εκατοντάδα ριζοσπάστες είχαν στήσει ένα βραχύβιο "φόρουμ" για ανοιχτές συζητήσεις σε διάφορα "δύσκολα" θέματα. Η έκρηξη της 11ης Ιουνίου δεν είχε έρθει από το πουθενά: προετοιμάστηκε από ανεπίσημες συζητήσεις και συναντήσεις, οι οποίες είχαν βάσει τις βάσεις (καλύτερα από τις δημοκρατικές διαδικασίες) για ένα φαινομενικά αυθόρμητο ξέσπασμα. Η "απρόσωπη αντίσταση" δεν είναι μόνο συζητήσεις στην καντίνα ή γύρω από τη μηχανή του καφέ: λειτουργεί ως βάση για την ανοιχτή σύγκρουση.

Η αποτίμηση αυτών των πέντε κριτηρίων δείχνει ότι πρώτον πολλά θετικά γεγονότα συνέβησαν χωρίς ή ενάντια σε αυτά τα κριτήρια, και δεύτερον ότι συχνά απέτυχαν να αποτρέψουν αυτό που υποτίθεται ότι πρέπει να αποτρέπουν. Κανένα από τα κριτήρια της άμεσης δημοκρατίας δε λειτουργεί πραγματικά.

Το (διπλό) μυστικό της δημοκρατίας

Στην πραγματικότητα ένας υπέρμαχος της άμεσης δημοκρατίας δεν έχει την απαίτηση αυτοί οι κανόνες να εφαρμόζονται πλήρως. Ίσως μάλιστα να συμφωνήσει με κάποια από τα επιχειρήματά μας, προσθέτοντας όμως ότι οι δημοκρατικές αρχές δεν πρέπει να

εκλαμβάνονται ως απόλυτες: είναι η λογική πίσω τους που έχει σημασία, το κίνητρο. "Αλλ' εάν οδηγήσθε υπό του πνεύματος δεν είσθε υπό νόμον" (Απόστολος Παύλος, *Προς Γαλάτας Επιστολή*, 5:18)

Αυτό θέλουμε να τονίσουμε: το επίφοβο παιχνίδι ανάμεσα στο γράμμα και το πνεύμα, ανάμεσα στο νόμο και το Πνεύμα. Για τον απόστολο Παύλο δεν υπήρχε αντίφαση. Για τη δημοκρατία υπάρχει, επειδή είναι η αναζήτηση τυπικών κριτηρίων: προσποιείται ότι μας δίνει εκείνους τους κανόνες συναναστροφής που μας παρέχουν τη μεγαλύτερη δυνατή ελευθερία. Έτσι αυτή η ξαφνική μη-τυπικότητα πηγαινει ενάντια στον τρόπο που η δημοκρατία ορίζει τον εαυτό της. Η δημοκρατία δεν είναι η *ad hoc* [λατ.: *επί τούτου*] οργάνωση της λειτουργίας της κοινωνικής ζωής. Ο κομμουνισμός είναι που βασίζεται στην ικανότητα των αδελφικών (μη-ανταγωνιστικών, μη-κερδοσκοπικών, κλπ.) κοινωνικών σχέσεων να δημιουργήσουν την οργάνωση που τους ταιριάζει καλύτερα. Η δημοκρατία είναι το ακριβώς αντίθετο: θέτει διαδικασίες και θεσμούς ως προϋπόθεση και συνθήκη για τα υπόλοιπα. Λέει ότι η κοινωνία βασίζεται στην πολιτική της οργάνωση (από-τα-πάνω ή από-τα-κάτω). Έπειτα, όταν η εμπειρία δείξει ότι οι δημοκρατικές αρχές δε λειτουργούν, η δημοκρατία έρχεται και λέει ότι μπορούμε να κάνουμε και χωρίς αυτές τις αρχές... ή ακόμη ότι επιβάλεται να τις εγκαταλείψουμε. Η δημοκρατία υπάρχει για την επίλυση των διαφορών, όμως όταν αυτές γίνονται πολύ σοβαρές, δε μπορεί να τις λύσει πια. Τι αξία έχει μια αρχή που μπορεί να εφαρμοστεί μόνον όταν η κοινωνική ζωή κυλά ήρεμα και άρα όταν δε τη χρειαζόμαστε;

Η δημοκρατία έχει ένα (διπλό) μυστικό. Πρώτον, λειτουργεί μόνο στο βαθμό που η κοινωνία παραμένει δημοκρατική. Δεύτερον, αυτή η ταυτολογία δεν ενοχλεί κανέναν.

Η *διαμάχη γράμματος-πνεύματος* είναι μια αντίφαση για τη δημοκρατία, όμως οι δημοκρατικοί κυρίαρχοι —δεξιοί ή αριστεροί— μπορούν και τη διαχειρίζονται. Γνωρίζουν πολύ καλά ότι η δημοκρατία πρέπει να καταργείται σε περιόδους κρίσης. Να καταργείται εν μέρει, όπως όταν η Αγγλία πολέμησε τον IRA, ή ολικά, όταν ο στρατός της Αλγερίας ακύρωσε της εκλογές του 1991 μετά την νίκη των ισλαμιστών στον πρώτο γύρο, και πήρε την εξουσία, με την πλήρη υποστήριξη των δυτικών χωρών. Οι αστοί δε διστάζουν να γίνουν για λίγο δικτάτορες... για το μακροπρόθεσμο συμφέρον της δημοκρατίας: "καμιά δημοκρατία για τους αντιδημοκράτες". Οι δημοκράτες δεν έχουν πρόβλημα να δράσουν "χωρίς αιματοχυσίες ει δυνατόν, με αιματοχυσίες αν πρέπει", όπως το έθεσε ο Τσώρτσιλ, γράφοντας στις 5 Δεκεμβρίου του 1944 προς τον άγγλο στρατηγό που, με τη βοήθεια της πρώην φιλοναζιστικής ελληνικής αστυνομίας, ήταν υπεύθυνος για την κατάπνιξη της λαϊκής εξέγερσης στην Αθήνα. Όντας το μικρότερο κακό, καμιά φορά η δημοκρατία παύει να είναι δημοκρατική ούτως ώστε να αποφευχθεί το μεγαλύτερο κακό.

Όμως για τους ριζοσπάστες που πιστεύουν στην άμεση δημοκρατία, αυτή η αντίφαση είναι μια παγίδα: δε γίνεται να κερδίσουν μια πλήρη και διαρκή πραγματικότητα από ένα σύστημα που δεν έχει τα μέσα για να την παράσχει.

Δεν αρκεί να βάλουμε σε προτεραιότητα την άμεση δημοκρατία για να παραχθεί η άμεση δημοκρατία. Όποιο θετικό περιεχόμενο κι αν έχει η δημοκρατία (αν επιθυμούμε να κρατήσουμε τη λέξη), δεν είναι αποτέλεσμα της δημοκρατίας.

Αντίφαση στην κομμουνιστική θεωρία

Ακόμα κι ένα επιπόλαιο διάβασμα του Μαρξ αρκεί για να καταλάβουμε ότι υπήρξε ταυτόχρονα θερμός υπέρμαχος και εχθρός της δημοκρατίας. Καθώς σήμερα τα κείμενά του υπάρχουν σε φτηνές εκδόσεις αλλά και στο ίντερνετ, θα αρκεστούμε σε μερικές σύντομες παραθέσεις.

Ο Μαρξ υποστήριξε ότι η δημοκρατία είναι το αποκορύφωμα της πολιτικής, **και** ότι η πολιτική χειραφέτηση είναι η μερική, εγωιστική, αστική χειραφέτηση, η χειραφέτηση των

αστών. Αν, όπως γράφει, "το δημοκρατικό Κράτος είναι το πραγματικό Κράτος", και υποθέτοντας ότι επιθυμούμε έναν κόσμο δίχως Κράτος, θα πρέπει να εφεύρουμε μια ζωή δίχως Κράτος και δίχως δημοκρατία. Ωστόσο, όταν ο Μαρξ παρουσιάζει τη δημοκρατία ως "το λελυμένο μυστήριο όλων των συνταγμάτων", όπου "το Σύνταγμα εμφανίζεται ως αυτό που είναι, δηλ. το ελεύθερο προϊόν των ανθρώπων" (*Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, 1843), αντιπαραθέτει τη πραγματική δημοκρατία στην ύπαρξη του Κράτους, άρα υποστηρίζει τη δημοκρατία.

Πέραν αυτών, μόνο έμμεσα ασχολείται ο Μαρξ με τη δημοκρατία μέσω της κριτικής της γραφειοκρατίας, και με την πολιτική μέσω της κριτικής του Κράτους, ιδιώς μέσα από τη θεωρητικοποίηση που κάνει ο Χέγκελ. "Όλες οι μορφές του Κρατους έχουν τη δημοκρατία ως την αλήθεια τους, και είναι γι'αυτόν το λόγο ψευδείς στο βαθμό που δεν είναι δημοκρατικές." (στο ίδιο)

Θα παραθέσουμε κάτι τελευταίο, που έχει ενδιαφέρον επειδή έχει γραφεί δεκαετίες μετά τα έργα της νεότητας του Μαρξ, και από κάποιον που ήταν κοντά στο να αποδεχθεί τη δυνατότητα μιας ειρηνικής μετάβασης στο σοσιαλισμό: "Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η λογική μορφή της αστικής κυριαρχίας είναι ακριβώς το δημοκρατικό Κράτος [democratic republic] (...) Το δημοκρατικό Κράτος παραμένει σε κάθε περίπτωση η τελευταία μορφή της αστικής κυριαρχίας, η μορφή με την οποία θα πεθάνει." (Ένγκελς προς Μπέρνσταϊν, 14 Μαρτίου 1884)

Η διαίσθηση αφήνει πολύ χώρο για ερμηνείες, και συχνά τα συμφραζόμενα θολώνουν το μήνυμα. Για να κατανοήσουμε αυτές τις αντικρουόμενες απόψεις, πρέπει να σκεφτόμαστε πάντα ότι στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, μια σειρά από κοινωνικά κινήματα, από την Ιρλανδία μέχρι τη Σιλεσία, πίεζαν για ριζοσπαστικά δημοκρατικά **και** για κοινωνικά αιτήματα, ταυτόχρονα, σε συνδυασμό και αντιθετικά. Από αυτή την αντιπαράθεση προέκυψε η κριτική της πολιτικής ως διαχωρισμένης σφαίρας. Ας μην εξιδανικεύουμε το παρελθόν. Συχνά οι ίδιοι στοχαστές και οι ίδιες ομάδες έμπλεκαν αυτά τα αιτήματα και αυτή την κριτική. Σκοπός της *Γερμανικής Ιδεολογίας* ήταν να αποδειχθεί ότι η ιστορία δε μπορεί να εξηγηθεί από τη σύγκρουση των ιδεών ή των πολιτικών προγραμμάτων, αλλά από τις κοινωνικές σχέσεις με τις οποίες οι άνθρωποι οργανώνουν τη ζωή τους, και, πάνω απ' όλα, από τις υλικές συνθήκες αυτής της ζωής. Οι σελίδες αυτές πρέπει να διαβαστούν μαζί με *Το Εβραϊκό Ζήτημα*, την *Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, τη *Συνεισφορά σε μια Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου*, το άρθρο *Ο Βασιλιάς της Πρωσίας και η Κοινωνική Μεταρρύθμιση*, τις *Θέσεις για το Φόουερμπαχ* και άλλα παρόμοια κείμενα που είχαν σαν αντικείμενο τη δημοκρατική αστική επανάσταση, αλλά και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, και κατέληγαν στην απόρριψη μιας επανάστασης που θα είχε μόνο "πολιτική ψυχή". Για παράδειγμα, ο Μαρξ έβλεπε το 1789 και ειδικά την Τρομοκρατία του 1793-94 στη Γαλλία ως το αποκορύφωμα της πολιτικής βούλησης που έχει αυταπάτες ότι μπορεί να αλλάξει τον κόσμο από τα πάνω. Ο Μαρξ το δίχως άλλο επιθυμούσε να εφαρμόσει την "υλιστική" του μέθοδο όχι μόνο στην ιστορία, τη θρησκεία, τη φιλοσοφία και την οικονομία, αλλά και στο ζήτημα της εξουσίας και της πολιτικής ως πεδίο ειδικής γνώσης, ως διαχωρισμένη επιστήμη και τεχνική. Όμως τον καιρό που περιέγραφε την πολιτική σφαίρα σαν μια ακόμη μορφή *αλλοτρίωσης*, ασκούσε ταυτόχρονα πίεση για την ολοκλήρωση της αστικής δημοκρατικής επανάστασης, και λίγα χρόνια αργότερα έγινε αρχισυντάκτης σε μια φιλελεύθερη προοδευτική εφημερίδα, τη *Neue Rheinische Zeitung*, η οποία έφερε τον υπότιτλο "Όργανο της Δημοκρατίας".

Όσο βαθύτερο το κομμουνιστικό κίνημα, τόσο εντονότερες και οι αντιφάσεις του. Συμβαίνει ο Μαρξ να είναι από εκείνους τους λίγους στοχαστές που έφτασαν πιο κοντά σε μια σύνθεση. Αναπόφευκτα συνδυάζει τα πιο αντιτιθέμενα στοιχεία, στοιχεία που το κίνημά μας δυσκολεύεται περισσότερο να φέρει σε αρμονία. Δεν είναι τυχαίο που ο Μαρξ μάς

έδωσε μια από τις καλύτερες προσεγγίσεις του κομμουνισμού (ιδίως, αλλά όχι μόνο, στα πρώτα του έργα) και καλωσόρισε τον ερχομό του καπιταλισμού ως παγκόσμιο σύστημα.

...και αντίφαση στην προλεταριακή πρακτική

Αν ο Μαρξ αποτελεί το συγγραφέα που περισσότερο από όλους εκθείασε και απέρριψε τη δημοκρατία, είναι επειδή εξέφραζε με τον πιο συμπυκνωμένο τρόπο την κατάσταση στην οποία το προλεταριάτο ήταν και είναι αναγκασμένο να ζει. Οι διανοητικές ασυνέπειες αντανακλούν ένα πρακτικό δίλημμα που έχουν να λύσουν οι προλετάριοι ούτως ώστε να χειραφετηθούν.

Όπως και άλλοι στον καιρό του, όπως η Ρόζα Λούξεμπουργκ αργότερα και η γερμανική αριστερά το 1914-18, ο Μαρξ αντανακλούσε μια αντίφαση: η αυτογνωσία και η "κουλτούρα της κοινότητας" (*Selbstverständigung* και *Versammlungskultur*, όπως ονομάζονταν στη Γερμανία γύρω στα 1900), στο χώρο εργασίας και τις εργατικές περιοχές, βάζουν την εργατική κοινότητα απέναντι στην αστική δημοκρατία. Όμως για τους προλετάριους η χρησιμοποίηση της κατάστασής τους σαν όπλο είναι δίκικο μαχαίρι. Μπορεί ο Γκυ Ντεμπόρ να μην ήταν ο πιο οξύς κριτικός της δημοκρατίας, όμως στις θέσεις 87 και 88 της *Κοινωνίας του Θεάματος* αναπτύσσει κάτι ουσιώδες. Η αστική τάξη είχε τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει την κοινωνικοοικονομική της δύναμη ως το κύριο εργαλείο για την άνοδό της στην πολιτική εξουσία. Οι προλετάριοι δεν μπορούν να χρησιμοποιήσουν τον κοινωνικό τους ρόλο για να χειραφετηθούν, επειδή αυτός ο ρόλος τους έχει δοθεί από το κεφάλαιο. Έτσι το μόνο ριζοσπαστικό όπλο που έχουν είναι η αρνητικότητά τους²⁴ ...που είναι στενά συνδεδεμένη με το θετικό ρόλο που παίζουν στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Οι αστοί επικράτησαν επιβεβαιώνοντας αυτό που ήδη ήταν κοινωνικά. Οι προλετάριοι μπορούν να νικήσουν μόνο παλεύοντας ενάντια στους εαυτούς τους, δηλ. ενάντια σε αυτό που είναι αναγκασμένοι να κάνουν και να είναι ως παραγωγοί (και ως καταναλωτές...). Δεν υπάρχει έξοδος από αυτή την αντίφαση. Ή μάλλον, η μόνη έξοδος είναι η κομμουνιστική επανάσταση.

Για τους αστούς ήταν αρκετό να συνασπιστούν, και να βρουν τα μέσα για τη διαχείριση της κοινωνίας: έτσι η δημιουργία κατάλληλων θεσμών λήψης αποφάσεων αρκούσε (αν και ήταν μια διαδικασία που πήρε αιώνες). Δεν ήταν μόνο χάριν της κουλτούρας και της γνώσης που από τον 18^ο αιώνα και δώθε οι ανερχόμενες ελίτ προώθησαν δίκτυα συζητήσεων, επιστημονικές κοινότητες, λέσχες, δημόσιες βιβλιοθήκες και μουσεία, και φυσικά έναν αναπτυσσόμενο τύπο: οι ανερχόμενες τάξεις των εμπόρων και των βιομήχανων οικοδομούσαν έναν νέο τύπο κοινωνικότητας που τους βοήθησε να αντιμετωπίσουν τους μονάρχες και τους αριστοκράτες. Και οι προλετάριοι χρειάζεται να συνασπιστούν: όμως αυτοί, αν απλά και μόνο συνασπιστούν, θα παραμείνουν εντός του καπιταλισμού.

Εντέλει, η δημοκρατική συνένωση είναι αρκετή για την αστική τάξη. Το προλεταριάτο χρειάζεται κάτι άλλο. Η προλεταριακή αυτοοργάνωση που αποτυγχάνει να μετεξελιχθεί σε μια αυτοκριτική της μισθωτής εργασίας ενισχύει την εργασία ως το ένα μέλος του ζεύγους κεφάλαιο-εργασία: η αναγκαστική σύζευξη συνεχίζεται, και έτσι συνεχίζεται και η διαχείρισή της, δηλ. η ειρηνική συνύπαρξη των αντιθέτων που ονομάζεται δημοκρατία.

²⁴ Παραθέτουμε μια μικρή παράγραφο από τη *Γερμανική Ιδεολογία* (1845) όπου δίνεται αρκετά καθαρά το νόημα αυτής της αρνητικότητας ως ανάγκη κατάργησης κράτους και εργασίας:

"Σε αντίθεση με τους απελεύθερους δουλοπάροικους που δεν είχαν παρά να αναπτύξουν ελεύθερα και να επιβάλλουν τις ήδη υπαρκτές συνθήκες ύπαρξής τους, και άρα σε τελική ανάλυση δε μπορούσαν να φτάσουν πιο πέρα από την ελεύθερη εργασία, πρέπει οι προλετάριοι, για να επιβληθούν προσωπικά, να καταργήσουν την ίδια τη συνθήκη ύπαρξής τους, που είναι ταυτόχρονα και συνθήκη ύπαρξης της μέχρι τώρα κοινωνίας: πρέπει να καταργήσουν την εργασία. Έρχονται έτσι σε άμεση αντίθεση με τη μορφή μέσω της οποίας δίνουν τα άτομα μια συνολική έκφραση στην κοινωνία, δηλ. το κράτος, και πρέπει να ανατρέψουν το κράτος για να επιβάλλουν την προσωπικότητά τους."

Το μερικό, συγχυσμένο αλλά βαθύ κομμουνιστικό κίνημα που αναπτύχθηκε το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα εγκαινίασε μια εξίσου συγχυσμένη αλλά επίμονη κριτική της δημοκρατίας. Σύντομα κίνημα και κριτική μπήκαν στην άκρη από την άνοδο της οργανωμένης εργασίας που προσπάθησε να κερδίσει όσα περισσότερα γινόταν από την αστική δημοκρατία. Όμως κάθε φορά που το κίνημα επανεμφανιζόταν επέστρεφε στα βασικά, αναβιώνοντας κάποιες όψεις της κριτικής της δημοκρατίας.

Δε χρειάζεται να είναι κανείς ειδήμων της μαρξολογίας για να έχει υπόψη του ότι τα περισσότερα από αυτά τα "βασικά" ξεχάστηκαν: κάποια κείμενα δεν είχαν καθόλου αντίκτυπο, ενώ άλλα έμειναν στο ράφι από τον Μαρξ και τον Ένγκελς, και δημοσιεύτηκαν πολύ αργότερα. Το "πραγματικό κίνημα", όπως το ονόμαζε ο Μαρξ, δε φαίνεται να χρησιμοποίησε ιδιαίτερα αυτά τα κείμενα. Κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, νέα προλεταριακά κύματα αναβίωσαν μια κριτική που ανακάλυψε (εκ νέου) αυτές τα ξεχασμένες από καιρό διαισθήσεις, όμως απέτυχε να σταθεί στο ύψος τους. Και πράγματι, η πρακτική των μπολσεβίκων μετά τον Οκτώβρη του 1917 μπορεί να περιγραφεί με την κριτική που έκανε ο Μαρξ της γαλλικής επανάστασης και του ιακωβινισμού. Όσο για τον παγκόσμιο σεισμό του 1960-80, έφτασε να είναι το ζενίθ της δημοκρατίας καθώς υπερθεμάτιζε την εναντίωση στη γραφειοκρατία. Τα θεωρητικά μονοπάτια που ανοίχτηκαν πριν 150 χρόνια μένουν ακόμη ακρησινωμένα.

Η έλξη της δημοκρατίας

Η δημοκρατία είναι ελκυστική επειδή δίνει κάτι παραπάνω από το δικαίωμα να εκλέγεις αρχηγούς κάθε τόσο. Η έλξη της συνίσταται στο ότι παρέχει στον καθένα τα μέσα για να προχωρήσει πέρα από τους περιοριστικούς κύκλους της οικογένειας, της γειτονιάς και της εργασίας, και να αλληλοσχετιστεί, να συναντήσει άλλους, όχι μόνο αυτούς που είναι κοντά του αλλά και εκείνους που ζουν στην ίδια περιοχή, ή και πέρα από τα σύνορα. Το δημοκρατικό όνειρο υπόσχεται μια δυνητική καθολικότητα, την πραγμάτωση στη γη της αδελφότητας που προσφέρει και η θρησκεία με τον τρόπο της. Ο Μαρξ δεν ήταν ο μόνος που τόνισε τη στενή σχέση ανάμεσα σε Χριστιανισμό και μοντέρνο Κράτος: ο Χριστιανισμός βλέπει κάθε άνθρωπο ως το φορέα μιας ατομικής ψυχής που τον κάνει ίσο με τους άλλους στο πνεύμα (όλοι μπορούν να σωθούν): το Κράτος θεωρεί κάθε άνθρωπο πολιτικά ίσο με τους άλλους (κάθε πολίτης έχει το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι).

Για να αποτιμήσουμε πλήρως την έλξη της δημοκρατίας, πρέπει να φέρουμε στο νου μας αυτό που υπήρχε πρωτίτερα, όταν η τυπική (δηλ. πολιτική) ισότητα ήταν ανύπαρκτη. Όχι μόνο η άρχουσα ελίτ, αλλά και πολλοί στοχαστές και καλλιτέχνες έδειχναν ανοιχτά τη περιφρόνησή τους για τις μάζες των αγροτών και εργατών, θεωρώντας τους κατώτερα όντα. Οι περισσότεροι διάσημοι γάλλοι συγγραφείς μεταχειρίστηκαν τους αγωνιστές της παρισινής Κομμούνας σαν να ήταν έξω ή κάτω από τα ανθρώπινα μέτρα. Μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, το μίσος για τους εργάτες ήταν κάτι το διαδεδομένο στις μεσαίες και ανώτερες τάξεις, για παράδειγμα στη Γερμανία. Το 1939-45 ήρθε η οριστική εξημέρωση του όχλου: με λίγες εξαιρέσεις, τα εργατικά στρώματα συμπεριφέρθηκαν πατριωτικά, και έτσι οι αστοί έπαψαν να φοβούνται έναν πληθυσμό που επιτέλους άρχισε να σέβεται τον νόμο και την τάξη. Τώρα σχεδόν όλοι στις δυτικούς τύπου δημοκρατίες αποδέχονται, τουλάχιστον στα λόγια, ότι κάθε ανθρώπινο ον αξίζει όσο κάθε άλλο. Όμως αυτή η ισοδυναμία προκύπτει συγκρίνοντας ποσοτικοποιημένα μεγέθη. Στο δημοκρατικό καπιταλισμό, κάθε άτομο είναι συνάνθρωπός μου στο βαθμό που η ψήφος του και η δική μου προστίθενται και συνυπολογίζονται. Τα σύγχρονα πολιτικά δικαιώματα είναι η αστική μορφή της ελευθερίας.

Ένα σύστημα που δεν αποτελεί αιτία του εαυτού του... ούτε το γιατρικό του εαυτού του

Δεν ευθύνεται η δημοκρατία για αυτά που θεωρούνται ή είναι οι θετικές της πλευρές. Η καθολική ψηφοφορία δεν είναι αυτοδημιουργητή. Σπάνια τα κοινωνικά δικαιώματα προκύπτουν από εκλογές ή ειρηνικές συζητήσεις· μάλλον προκύπτουν από απεργίες, διαδηλώσεις, συγκρούσεις συχνά βίαιες, κάποτε και αιματηρές. Αργότερα, όταν εγκαθιδρυθεί, η δημοκρατία ξεχνά την καταγωγή της και διακηρύττει ότι "η εξουσία δεν βρίσκεται στο δρόμο"... κι όμως από εκεί προήλθε. Η πολιτική κηρύττει ότι είναι η βάση της κοινωνικής ζωής, ενώ είναι αποτέλεσμα αιτιών στις οποίες απλά δίνει δομή. Ο ερχομός της ισπανικής Δημοκρατίας το 1931 ήλθε μετά από δεκαετίες συγκρούσεων, ταραχών και ταξικού πολέμου, που το νέο καθεστώς στάθηκε αδύνατο να ελέγξει. Χρειάστηκε ένας εμφύλιος και μια δικτατορία για να επανέλθει η τάξη. Μετά το θάνατο του Φράνκο, το καταλάνισμα των κοινωνικών συγκρούσεων έκανε δυνατή τη μετάβαση σε ένα κοινοβουλευτικό σύστημα που (αντίθετα με τη δεκαετία του 1930) μπορούσε να λειτουργήσει ως μέσο ειρήνευσης και συμφιλίωσης.

Οι δημοκράτες υποστηρίζουν ότι, αντίθετα με τη δικτατορία, η δημοκρατία έχει το προτέρημα ότι μπορεί να διορθώνει τον εαυτό της. Αυτό αληθεύει στο βαθμό που είναι απλώς η ισορροπία της εξουσίας που πρέπει να διορθωθεί. Τα πράγματα αλλάζουν όταν κινδυνεύει η δομή της πολιτικής εξουσίας. Καθώς η αιτία της δημοκρατίας δεν υπάρχει εντός της, ούτε το γιατρικό της βρίσκεται εκεί: η λύση έρχεται έξω από τις εκλογικές διαδικασίες και τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Οι λεπτολογίες των πολιτικών παζαριών στο Καπιτώλιο δε μπόρεσαν να λύσουν την κρίση ανάμεσα σε Βορρά και Νότο στα 1860: χρειάστηκε ένας αιματηρός εμφύλιος πόλεμος, προάγγελος της βιομηχανοποιημένης σφαγής που γνωρίσαμε στον 20° αιώνα. Ούτε τα φόρουμ ούτε τα ψηφοδέλτια έριξαν το Μουσολίνι το 1943, αλλά μια σειρά από ανεξέλεγκτες απεργίες. Δεν ήταν η επιστροφή της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης που έβαλε τέλος στο Ναζισμό, αλλά ένας παγκόσμιος πόλεμος. Μόνο όταν ο γαλλικός στρατός κατέλαβε παράνομα την πολιτική εξουσία στην Αλγερία, το Μάιο του 1958, αναγκάστηκαν οι πολιτικοί να θεσμοθετήσουν ένα σταθερότερο πολιτικό σύστημα, και να αρχίσουν να καταλαβαίνουν ότι η εποχή της αποικιοκρατίας είχε τελειώσει.

Η δημοκρατία είναι ένα αξιολόγο φίλτρο βίας. Όμως επειδή γεννιέται από τη βία, ο μόνος τρόπος για να υπερβεί τις τραγωδίες της είναι καταφεύγοντας σε περισσότερη βία. Οι βιολόγοι λένε ότι ένας από τους ορισμούς της ζωής είναι η ικανότητά της για αναπαραγωγή, οργάνωση και αναδιοργάνωση. Τι πολιτική, κοινωνική, και νοητική ισχύ μπορεί να έχει ένα φαινόμενο που αδυνατεί να εξηγήσει και να θεραπεύσει τον εαυτό του; Πόσο συνεπές μπορεί να είναι; Για τι είδους πραγματικότητα μιλάνε οι υποστηρικτές της δημοκρατίας;

Κι όμως συνεχίζει να αντέχει...

Μετά από δυο αιώνες εκλογικής και κοινοβουλευτικής εμπειρίας, συμπεριλαμβανομένων και προσπαθειών για μια κάποια επαναστατική χρήση της καθολικής ψηφοφορίας από ριζοσπάστες όπως ο Προυντόν και ο Λένιν, και παρά τις χιλιάδες φορές που έχει προδώσει και αποποιηθεί τις αρχές της, η σύγχρονη δημοκρατία συνεχίζει να λειτουργεί... και να ακμάζει.

Για ένα μεγάλο μέρος του πλανήτη, και για τις λεγόμενες πλούσιες ή αναπτυγμένες χώρες, η δημοκρατία παραμένει η πραγματικότητα, και μάλιστα η επιθυμητή πραγματικότητα, επειδή ταιριάζει με τη λογική του πολιτισμού της βιομηχανίας, του εμπορεύματος και της μισθωτής εργασίας, και άρα με τη λογική του καπιταλισμού. Δεν είναι όλες οι καπιταλιστικές χώρες δημοκρατικές, κάθε άλλο. Υπήρξε η Ρωσία του Στάλιν και η Γερμανία του Χίτλερ, και

τώρα υπάρχει η Κίνα. Όμως το Τρίτο Ράιχ και η ΕΣΣΔ παραδώθηκαν στους δημοκρατικούς αντιπάλους τους, και η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη της πλουτοκρατικής Κίνας θα συνεχιστεί μόνο αν η Κίνα δεχτεί να παραχωρήσει σημαντικές δόσεις ελευθερίας του λόγου στους πολίτες της. Ο καπιταλισμός είναι οικονομικός ανταγωνισμός και δε μπορεί να υπάρξει αποτελεσματικός ανταγωνισμός ανάμεσα στα κεφάλαια (καθώς και μια επαρκής αγορά εργασίας) δίχως να υπάρχει κάποιος ανταγωνισμός και στην πολιτική. Η δημοκρατία είναι η καταλληλότερη πολιτική μορφή του καπιταλισμού.

Είτε μας αρέσει είτε όχι, η δημοκρατία αποτελεί μια τέλεια έκφραση της ζωής κάτω από τον καπιταλισμό. Βοηθάει να διατηρηθεί ο βαθμός ελευθερίας και ισότητας που απαιτείται για την καπιταλιστική παραγωγή και κατανάλωση, και, μέχρι ενός σημείου, επίσης απαιτείται από την αναγκαστική σχέση ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο. Αν και η δημοκρατία είναι ένα από τα εμπόδια που φράζουν το δρόμο για την κομμουνιστική επανάσταση, παραταύτα υπηρετεί τα συμφέροντα της εργασίας στην καθημερινή, αναπόφευκτα "ρεφορμιστική" δράση.

Κάθε φορά που ένα κίνημα προχωρά και αντιμετωπίζει την εξουσία Κράτους και των αφεντικών, κάθε φορά που συνδυάζει πράξη και απόφαση, παύει να είναι δημοκρατικό.

Όμως κάθε φορά, και συχνά συμβαίνει έτσι, που το περιεχόμενο του κινήματος είναι συμβατό με τη διαίτησή και το συμβιβασμό της "εργατικής διαμάχης", είναι λογικό ότι μορφή και διαδικασία θα έρχονται στο προσκήνιο. Στα μάτια σχεδόν όλων των συμμετεχόντων, η οργάνωση τη γενικής συνέλευσης σύμφωνα με τους κανόνες γίνεται κάτι το σημαντικότερο από την απόφαση που θα πάρει η συνέλευση. Η συνέλευση εμφανίζεται ως η αιτία της απεργίας, ή καλύτερα ως η αιτία της συνέχισής της: ακριβώς επειδή μπορεί να βάλει ένα τέλος στην κινητοποίηση, εκλαμβάνεται τώρα ως ο πυροκροτητής της. Η πραγματικότητα τοποθετείται με το κεφάλι κάτω. Δημοκρατία είναι η υπεροχή των μέσων πάνω στον σκοπό, και η διάλυση των δυνατοτήτων μέσα σε μορφές. Έτσι όταν αυτοί οι εργάτες ιδεολογικοποιούν τη συμπεριφορά τους ονομάζοντάς τη δημοκρατική, δεν κάνουν "λάθος": σκέφτονται σύμφωνα με τα πραγματικά όρια της συμπεριφοράς τους.

Όταν το ζήτημα της κινητοποίησης επιστρέφει στη βάση για διαβούλευση με αποτέλεσμα να σπάσει η αποφασιστικότητα της βάσης, είναι συνήθως επειδή αυτή η αποφασιστικότητα είχε ήδη καμφθεί. Το 1994 η πολυεθνική εταιρία ενέργειας και μεταφορών Άλστομ κατάφερε να τερματίσει μια απεργία σε ένα από τα εργοστάσιά της καλώντας τους εργάτες σε γενική ψηφοφορία: το προσωπικό ψήφισε να επιστρέψει στη δουλειά. Τα συνδικάτα απάντησαν καλώντας δεύτερη ψηφοφορία, η οποία επαλήθευσε την πρώτη. Η "εταιρική (ή εργοστασιακή) δημοκρατία" δε σκότωσε τη διαμάχη, την αποτέλειωσε. Πράγματι, μετά από μια αρχική αγωνιστική φάση, οι εργάτες είχαν χάσει την ορμή τους. Η διαδικασία της μυστικής ψηφοφορίας επιβεβαίωσε ότι είχαν πάψει να σκέφτονται ως δρώσα συλλογικότητα. Μια κοινότητα που συμφωνεί να έχει μόνο ατομικές γνώμες παύει να υπάρχει ως κοινότητα.

Ο κομμουνισμός ως δραστηριότητα

Η ισότητα είναι μια ζωτική αρχή της δημοκρατίας. Ξεκινά από την ύπαρξη ατόμων: τα συγκρίνει σύμφωνα με κάποιο κριτήριο, και μετά διερωτάται για το αν το καθένα από αυτά τα άτομα είναι κατώτερο ή ανώτερο σύμφωνα με το επιλεγμένο κριτήριο. Η παλαιότερη δημοκρατία αρκούσαν στο "ένα άτομο, μία ψήφος". Οι σύγχρονοι δημοκράτες απαιτούν ίσους μισθούς, ίσα δικαιώματα στο δικαστήριο, ίση εκπαίδευση, ίση πρόσβαση στις υπηρεσίες περίθαλψης, ίσες ευκαιρίες για εργασία, ίσες ευκαιρίες για το άνοιγμα επιχειρήσεων, ίση κοινωνική ανέλιξη, και κάποιοι μιλάνε και για ίσο μοίρασμα του υπάρχοντος πλούτου. Μόλις μπαίνουμε στην πραγματική και καθημερινή ζωή, η λίστα γίνεται

χωρίς τέλος, και για να καλύψει πλήρως όλες τις περιπτώσεις πρέπει από ένα σημείο και πέρα να γίνει αρνητική: η ισότητα συνεπάγεται το δικαίωμα στη *μη-διάκριση* αναφορικά με το φύλο, το χρώμα, τις σεξουαλικές προτιμήσεις, την εθνικότητα, τη θρησκεία, κλπ. Ολόκληρο το πολιτικό φάσμα μπορεί να προσδιοριστεί από το τι συμπεριλαμβάνουμε στη λίστα. Οι δεξιοί φιλελεύθεροι μπορεί να περιορίσουν τα ίσα δικαιώματα στα εκλογικά δικαιώματα, ενώ η ακροαριστεροί ρεφορμιστές θα επεκτείνουν την ισότητα για να περιλαμβάνει ένα εγγυημένο επαρκές εισόδημα, ένα σπίτι, εργασιακή ασφάλεια, κλπ, σε μια ατέλειωτη συζήτηση γύρω από την ατομική ελευθερία και την κοινωνική δικαιοσύνη. Η απόρριψη και η επιδίωξη της κοινωνικής (και όχι απλώς πολιτικής) ισότητας είναι δυο πλευρές του ίδιου νομίσματος. Η μανία με την ισότητα πηγάζει από ένα κόσμο βουτηγμένο στην ανισότητα. Έναν κόσμο που ονειρεύεται ότι θα μειώσει την ανισότητα δίνοντας σε κάθε άτομο περισσότερα δικαιώματα... και περισσότερα χρήματα.

Η ισότητα προστατεύει άτομα. Μας φαίνεται προτιμότερο να ξεκινήσουμε από την αληθινή υπόσταση των ατόμων, από ό,τι δηλαδή έχουν και δεν έχουν από κοινού. Το τι τα μέλη μιας κοινωνίας έχουν ή δεν έχουν από κοινού, εξαρτάται από το τι *κάνουν* από κοινού. Όταν παύουν να ελέγχουν την υλική βάση των συνθηκών της ύπαρξής τους, παύουν να ελέγχουν και τις λειτουργίες της ατομικής και συλλογικής τους ζωής.

Το πρόβλημά μας δεν είναι να βρούμε έναν τρόπο να παίρνουμε συλλογικές αποφάσεις για όλα όσα κάνουμε, αλλά να *κάνουμε* όσα μπορούν να αποφασιστούν από κοινού, και να *σταματήσουμε* ή να *αποφύγουμε* να *κάνουμε* όλα εκείνα που δε γίνεται να αποφασιστούν συλλογικά. Ένα εργοστάσιο που λειτουργεί σύμφωνα με τις μεθόδους του Τέηλορ, ένας πυρηνικός σταθμός παραγωγής ενέργειας, μια πολυεθνική ή το BBC δε γίνεται να λειτουργήσουν υπό τη διαχείριση του προσωπικού τους. Μόνο όταν περιορίζεται στις μικροπιστώσεις μπορεί μια τράπεζα να παραμείνει εν μέρει κάτω από τον έλεγχο των ανθρώπων που εργάζονται εκεί και αυτών που λαμβάνουν τα μικροδάνεια. Μόλις η συνεργατική αρχίσει να λειτουργεί σε μια κλίμακα που θα της επιτρέψει να ανταγωνίζεται μεγάλες εταιρίες, τα ειδικά "δημοκρατικά" χαρακτηριστικά της θα αρχίσουν να χάνονται. Ένα σχολείο μπορεί να αυτοδιαχειριστεί (από προσωπικό και μαθητές) μόνο στο βαθμό που απέχει από το να επιλέγει, να βαθμολογεί και να καθοδηγεί τα παιδιά. Κανένα πρόβλημα, και είναι μάλλον προτιμότερο να είναι κανείς έφηβος στο Σάμερχιλ²⁵ παρά στο Έτον²⁶, όμως έτσι δε θα αλλάξει το εκπαιδευτικό σύστημα.

Όποιος δεν τοποθετεί το πρόβλημα της εξουσίας εκεί που πρέπει, ή θα την εγκαταλείψει στα χέρια εκείνων που κατέχουν την εξουσία, ή θα προσπαθήσει να τη μοιραστεί μαζί τους (όπως έκανε η σοσιαλδημοκρατία), ή θα προσπαθήσει να τους την πάρει (όπως έκανε ο Λένιν και το κόμμα του).

Η ουσία της πολιτικής σκέψης συνίσταται στο ότι ασχολείται με το *πώς θα οργανώσει* τις ζωές των ανθρώπων, αντί να διερωτηθεί τι *κάνουν* αυτοί οι άνθρωποι που μέλλει να οργανώσει.

Ο κομμουνισμός δεν είναι ζήτημα εύρεσης του τρόπου διακυβέρνησης ή αυτοκυβέρνησης που είναι πιο κατάλληλος για την κοινωνική αναδιοργάνωση. Ο κομμουνισμός δεν είναι ζήτημα θεσμών, αλλά δραστηριότητας.

²⁵ *Summerhill School*. Ανεξάρτητο σχολείο της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης της Αγγλίας, ιδρύθηκε το 1921 και λειτουργεί στη βάση δημοκρατικών "ελευθεριακών" διαδικασιών.

²⁶ *Eton College*. Παγκοσμίου φήμης ανεξάρτητο αγγλικό σχολείο αρρένων, ιδρύθηκε από το βασιλιά Ερρίκο Δ΄ το 1440. Θεωρείται το "εκκολαπτήριο" των ηγετών της Αγγλίας.

Το αυτο- δεν αρκεί

Φαίνεται ότι μόνο οι παραδοσιακοί συντηρητικοί και τα σκληροπυρηνικά κομματικά στελέχη θα είχαν αντίρρηση στην αυτονομία: ποιος θέλει να είναι εξαρτημένος, ιδίως όταν πρόκειται για εξάρτηση από ένα αφεντικό; Όμως ίσως να πρέπει να αναρωτηθούμε γιατί η αυτονομία έχει γίνει τόσο της μόδας τελευταία. Οι περισσότεροι τροτσικιστές δεν είναι πια εξουσιαστικοί. Όλοι οι αριστεροί είναι στις μέρες μας υπέρ της "αυτονομίας", με τον ίδιο τρόπο που σχεδόν κάθε πολιτικός που προσδοκούσε ψήφους από εργάτες μιλούσε για "σοσιαλισμό" το 1910. Η δημοτικότητα αυτής της έννοιας μπορεί να είναι σημάδι ενός αυξανόμενου ριζοσπαστισμού. Όμως σίγουρα έχει να κάνει και με τη σύγχρονη καθημερινότητα και τους χώρους ελευθερίας που μας παρέχει: περισσότερα κανάλια ανοιχτής επικοινωνίας, νέους τρόπους διασκέδασης, νέους τρόπους συνεύρεσης, γνωριμιών και ταξιδιών, τη "δικτυακή κοινωνία", το ίντερνετ, κλπ. Όλες αυτές οι δραστηριότητες έχουν κάτι κοινό: ο καθένας είναι ταυτόχρονα συνεχώς μόνος και συνεχώς αλληλεπιδρών με όλους και όλα. Η αυτονομία είναι ανατρεπτική όταν πρέπει να κατακτηθεί *ενάντια* σε δασκάλους και επαγγελματίες συνδικαλιστές: δεν είναι ανατρεπτική όταν δάσκαλοι και επαγγελματίες συνδικαλιστές αρχίζουν να την προωθούν.

Η μετατροπή της αυτονομίας σε πολιτικό και διαφημιστικό σλόγκαν, και η επαναοικειοποίησή της σαν εργαλείο του μάνατζμεντ δεν είναι αποδείξεις ότι η αυτονομία είναι κάτι το αρνητικό. Όμως μας καλούν να αποστασιοποιηθούμε κάπως από αυτό που η κοινωνία μάς παρουσιάζει ως εφικτό και επιθυμητό.

Έναν αιώνα ή και μερικές δεκαετίες πριν, το μεγάλο μέγεθος εργοστάσιο υποτίθεται ότι συγκέντρωνε τους εργάτες σε ένα πολυπληθές, ενοποιημένο, αυτοπειθαρχημένο και ταξικά συνειδητό όλον που τελικά θα έκανε την επανάσταση. Η μαζική παραγωγή θα βοηθούσε στην παραγωγή μαζικής προλεταριακής δράσης. Το προλεταριάτο θα κατέστρεφε τον καπιταλισμό επειδή ήταν βαθιά ριζωμένο στην οικονομία. Στις μέρες μας, η λεγόμενη άυλη εποχή με τα διασκορπισμένα και μικρότερου μεγέθους εργοστάσια, την περιστασιακή εργασία, την εργασιακή ανασφάλεια, την ανεργία, σε συνδυασμό με τα νέα "οριζόντια" μέσα επικοινωνίας και τη φθορά της από-τα-πάνω εξουσίας, υποτίθεται ότι θα έχει σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός πλήθους προλετάρων χαλαρά συνδεόμενων με ένα απρόσωπο κεφάλαιο που τους υποβαθμίζει και τους διασκορπίζει σε τέτοιο βαθμό ώστε να μπορούν να συγκεντρωθούν σε μυριάδες αυτόνομες κολλεκτίβες: αυτοί οι νεο-προλετάριοι θα καταστρέψουν τον καπιταλισμό επειδή έχουν ξεριζωθεί από την οικονομία...

Ό,τι συνοψίσαμε μόλις τώρα δεν είναι μια καρικατούρα: είναι μια σύντομη αλλά ακριβής μεταφορά απόψεων που είναι συνηθισμένες στους ριζοσπαστικούς κύκλους.

Δε γίνεται να κατανοήσουμε την ιστορία αν δεν προσπαθήσουμε να συνειδητοποιήσουμε το τρόπο που οι εκάστοτε κυρίαρχες κοινωνικές μορφές κάθε περιόδου συνεισφέρουν σε κριτικές που αναπαράγουν αυτές τις μορφές, και άρα σε κριτικές που αδυνατούν να τις κατανικήσουν. Η καπιταλιστική οργάνωση της εργασίας δεν οργάνωσε τους εργάτες για την επανάσταση: ούτε η καπιταλιστική αποδιοργάνωση δεν θα τους απελευθερώσει για την επανάσταση, ούτε κάποια άλλη μορφή καπιταλιστικής ελευθερίας.

Δεν υπάρχει επανάσταση χωρίς αυτονομία: αναμφίβολα! Η αυτονομία είναι απαραίτητη. Όμως δεν αρκεί. Δεν είναι η αρχή στην οποία μπορούμε ή πρέπει να βασίσουμε τα πάντα. Αυτονομία σημαίνει να δίνεις ο ίδιος το νόμο (νόμος) στον εαυτό σου. Βασίζεται στον **εαυτό** (αυτό-).

Για ποιον ακριβώς "εαυτό" μιλούμε;

Όλοι επιθυμούν συλλογικές αποφάσεις. Το ίδιο κι εμείς. Και ο καλύτερος τρόπος για να το επιτύχουμε αυτό είναι να πάρουμε μέρος στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Όμως μόλις εγώ κι εσύ γίνουμε μέρος της, συνεχίζουμε να πρέπει να πάρουμε μια απόφαση. Είναι αυτός

ο "εαυτός" αρκετά ισχυρός; Οι αυτόνομοι έχουν έτοιμη την απάντηση: ο ατομικός εαυτός μπορεί να είναι αδύναμος, αλλά ο συλλογικός είναι ισχυρός. Ποιός είναι αφελής εδώ; Η πρόσθεση ατομικών βουλήσεων τις μεταμορφώνει σε κάτι ποιοτικά άλλο μόνο και εφόσον **δράσουν** διαφορετικά. Όποτε είμαστε πίσω εκεί που ξεκινήσαμε. Η συνάθροιση εαυτών διευρύνει το πεδίο του προβλήματος αλλά να το λύνει. Η λύση δε μπορεί να έρθει από αυτό που η αυτονομία υποτίθεται ότι μας δίνει, αλλά μόνο από αυτό στο οποίο η ίδια θεμελιώνεται. Η αυτονομία καθαυτή δεν είναι πιο δημιουργική από τις άλλες μορφές οργάνωσης.

Πολλοί ριζοσπαστες πιστεύουν στην εξίσωση
αυτονομία + αντικρατική βία = επαναστατικό κίνημα

και τη βλέπουν να επαληθεύεται π.χ. στην παρατεταμένη εξέγερση της Οαχάκα. Αν και αυτό το γεγονός αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα ξεσπάσματα προλεταριακής δραστηριότητας των τελευταίων ετών, δείχνει ότι η αυτόνομη βία είναι απαραίτητη και ανεπαρκής. Ένα επαναστατικό κίνημα είναι κάτι περισσότερο από μια ή εκατό απελευθερωμένες περιοχές. Αναπτύσσεται παλεύοντας ενάντια σε δημόσια και ιδιωτική καταστολή, αλλά και αρχίζοντας να μεταβάλλει την υλική βάση των κοινωνικών σχέσεων. Καμιά αυτοδιαχειριζόμενη οδομαχία, καμιά αλληλεγγύη σε επίπεδο γειτονιάς ή περιοχής, όσο σημαντικές και απαραίτητες κι αν είναι, δεν περιέχουν κατ' ανάγκη τις πράξεις και τις προθέσεις που πραγματώνουν μια τέτοια μεταβολή.

Τι να κάνουμε;

Για να το θέσουμε ωμά, δε μπορεί να υπάρξει πρακτική κριτική της δημοκρατίας χωρίς να υπάρχει ταυτόχρονα και κριτική του καπιταλισμού. Η αποδοχή του καπιταλισμού ή η προσπάθεια μεταρρύθμισής του συνεπάγεται και αποδοχή ή προσπάθεια μεταρρύθμισης της πολιτικής μορφής που του ταιριάζει περισσότερο.

Δεν έχει νόημα να διαχωρίσουμε την κακή (αστική) δημοκρατία και την καλή (άμεση, εργατική, λαϊκή) δημοκρατία. Όμως δεν υπάρχει επίσης νόημα στο να αυτοανακηρυχθούμε αντι-δημοκράτες. Η δημοκρατία δεν είναι ο υπ' αριθμόν ένα εχθρός, το έσχατο παραπέτασμα καπνού που καλύπτει τα προλεταριακά μάτια, η διάλυση του οποίου θα καθάρσει επιτέλους το δρόμο για την επανάσταση. Δεν υπάρχουν ειδικές "αντιδημοκρατικές" δράσεις που πρέπει να εφευρεθούν, όχι περισσότερο από τις συστηματικές καμπάνιες ενάντια στις διαφημίσεις ή την τηλεόραση —αμφότερα φαινόμενα στενά συνδεδεμένα με την δημοκρατία, για να λέμε την αλήθεια.

Αυτοί που συμμετέχουν σε μυριάδες πράξεις αντίστασης ή και επίθεσης, σε απεργίες, διαδηλώσεις, περιφρουρήσεις, εξεγέρσεις, γνωρίζουν πολύ καλά ότι αυτές οι πρακτικές δεν έχουν τίποτα κοινό με τα κοινοβουλευτικά παιχνίδια, και πράγματι είναι το ακριβές αντίθετο από τα κοινοβουλευτικά παιχνίδια. Αυτό δεν τους αποτρέπει από το να ονομάζουν *δημοκρατικές* αυτές τις πρακτικές, και να τις θεωρούν ως τη μόνη αληθινή δημοκρατία, επειδή ταυτίζουν δημοκρατία και συλλογική ελευθερία, δημοκρατία και αυτοοργάνωση. Λένε ότι εφαρμόζουν την *αληθινή* δημοκρατία επειδή αυτοδιαχειρίζονται τον αγώνα τους, καταργούν τη διαίρεση ανάμεσα σε αντιπροσώπους και αντιπροσωπευόμενους, και επειδή η γενική συνέλευση (αντίθετα με το κοινοβούλιο) είναι μια συνέλευση ίσων: συχνά πιστεύουν ότι είναι αυτοί που με τις πράξεις τους πραγματοποιούν αληθινά εκείνο που είναι μια απάτη στον κόσμο των αστών. Ο καθένας τους θεωρεί τη δημοκρατία ως το γεγονός ότι μεταχειρίζεται το συνάδελφό του, το άτομο που διαδηλώνει πίσω του, φτιάχνει ένα οδόφραγμα ή ανταλλάσσει επιχειρήματα μαζί του σε μια δημόσια συγκέντρωση, ως συνάνθρωπο.

Δε θα είχε νόημα για εμάς να μπούμε σε μια ευθεία αντιπαράθεση μαζί τους για να προσπαθήσουμε να τους πείσουμε να πάψουν να χρησιμοποιούν τη λέξη "δημοκρατία". Το ελάττωμα της δημοκρατίας είναι ότι μεταχειρίζεται ένα απαραίτητο στοιχείο της

επαναστατικής αλλαγής ως την κυρία συνθήκη της αλλαγής, ή ακόμη και ως την ουσία της. Έτσι, σε μελλοντικούς ταραχώδεις καιρούς, το καλύτερο που έχουμε να κάνουμε θα είναι να πιέσουμε για όσο γίνεται ριζοσπαστικότερες μεταβολές, συμπεριλαμβανομένης της καταστροφής του κρατικού μηχανισμού. Αυτή η διαδικασία "κομμουνιστικοποίησης" θα βοηθήσει τελικά τον κόσμο να συνειδητοποιήσει ότι η δημοκρατία είναι μια αλλοτριωμένη μορφή ελευθερίας. Αν δημοκρατία σημαίνει να μπαίνει η μορφή πριν από το περιεχόμενο, μόνο ένας μετασχηματισμός του κοινωνικού περιεχομένου θα βάλει τη μορφή στη θέση που πρέπει.

Έτσι, πρέπει να επιμείνουμε στη φύση αυτής της αλλαγής: είναι η δημιουργία ενός κόσμου χωρίς χρήμα, εμπορευματική ανταλλαγή, χωρίς εργασία που πωλείται και αγοράζεται, χωρίς επιχειρήσεις ως ανταγωνιζόμενους πόλους συσσώρευσης αξίας, χωρίς εργασία ως κάτι το διαχωρισμένο από τις υπόλοιπές μας δραστηριότητες, χωρίς Κράτος, χωρίς μια εξειδικευμένη πολιτική σφαίρα υποτιθέμενα ξεκομμένη από τις κοινωνικές σχέσεις... Με άλλα λόγια, πρόκειται για μια επανάσταση που γεννιέται από μια συλλογική άρνηση υποταγής, με την ελπίδα να ξεπεράσουμε το σημείο χωρίς επιστροφή, όπου οι άνθρωποι μετασχηματίζουν τον εαυτό τους και αποκτούν αίσθηση της δύναμής τους καθώς μετασχηματίζουν την πραγματικότητα. Μόνον τότε θα πάψει να υφίσταται το δημοκρατικό ζήτημα.

υγ1. Προς τους (πιθανούς) διορθωτές της πολιτικής ορθότητας.

Συχνά, στο κείμενο χρησιμοποιείται η λέξη "αυτός" και τα παράγωγά της για να πούμε "αυτός και αυτή". Χρησιμοποιώντας την δεν αγνοούμε το ήμισυ του ανθρώπινου είδους. Αυτό το *αυτός* δεν έχει τη σημασία του *αρσενικού*. Είναι το *ουδέτερο* της γραμματικής που περιλαμβάνει τόσο το αρσενικό όσο και το θηλυκό. Έχουμε όλοι επίγνωση ότι η γραμματική δεν είναι ουδέτερη ως προς το φύλο ή την κοινωνική πραγματικότητα. Μια καλύτερη κοινωνία θα δημιουργήσει καλύτερες λέξεις. Ως τότε, το παραδοσιακό "αυτός" έχει το προτέρημα ότι δε μας δίνει την ψευδαίσθηση μιας ψεύτικης ισότητας στη γλώσσα. Ο αναγνώστης που έχει φτάσει ως εδώ δε θα έχει την απαίτηση από εμάς να είμαστε υπέρ της δημοκρατίας στη γλώσσα.

υγ2. Η περιεκτικότερη μπροσούρα που έχουμε υπόψη μας για το θέμα είναι το *Communism against Democracy*, Treason Press, Canberra, Australia, 2005. Αποτελείται από ένα κείμενο του Wildcat (UK) και ένα του *Against Sleep And Nightmare* (US). Είναι διαθέσιμο από την ιστοσελίδα του Treason.

Δες ακόμη J. Camatte, *The Democratic Mystification*, 1969

Οι Γαλλόφωνοι φίλοι μας...

ενδεχομένως να ενδιαφέρονται για το *Πέραν της Δημοκρατίας* (*Au-delà de la Démocratie*) των Καρλ Νεζίκ και Ζιλ Ντωβέ, ένα βιβλίο που θα εκδοθεί από τον εκδοτικό οίκο L'Harmattan μέσα στο 2009. Το παρόν κείμενο δεν είναι μια σύνοψη του βιβλίου. Αυτό το "δελτίο" ασχολείται με κάποια θέματα (για παράδειγμα την αναδρομή στις διάφορες κριτικές, τις παραγράφους για την κοινή γνώμη και το ιντερνετ) που απλώς αναφέρονται στο βιβλίο. Από την άλλη, στο *Πέραν της Δημοκρατίας*, το οποίο είναι αρκετά μεγαλύτερης έκτασης, γίνεται μια πιο "ιστορική" προσέγγιση. Τμήματά του ασχολούνται με την εξέλιξη της δημοκρατίας: τις αστικές επαναστάσεις του 19^{ου} αιώνα, τα γεγονότα μετά το 1917 σε Ρωσία και Γερμανία, το φασισμό και τον αντιφασισμό, τα επακόλουθα της πτώσης του ανατολικού μπλοκ, καθώς και τρέχοντα γεγονότα. Υπάρχει ένα κεφάλαιο για την Οαχάκα. Πιο συγκεκριμένα, δυο κεφάλαιά του είναι αφιερωμένα (1) στο πώς μια επαναστατική διαδικασία θα πρέπει να μεταχειριστεί το ζήτημα της λήψης αποφάσεων, και (2) το τρόπο με τον οποίο μια κομμουνιστική κοινωνία θα χειρίζεται τις διάφορες διαμάχες. Ελπίζουμε να παράξουμε μια αγγλική βερσιόν του βιβλίου στο όχι πολύ μακρινό μέλλον.

Ας σημειωθεί ότι η διανομή του *Πέραν της Δημοκρατίας* θα γίνεται από τον εκδοτικό οίκο, ενώ θα είναι διαθέσιμο και στα βιβλιοπωλεία. Εμείς **δεν** διανέμουμε το βιβλίο.